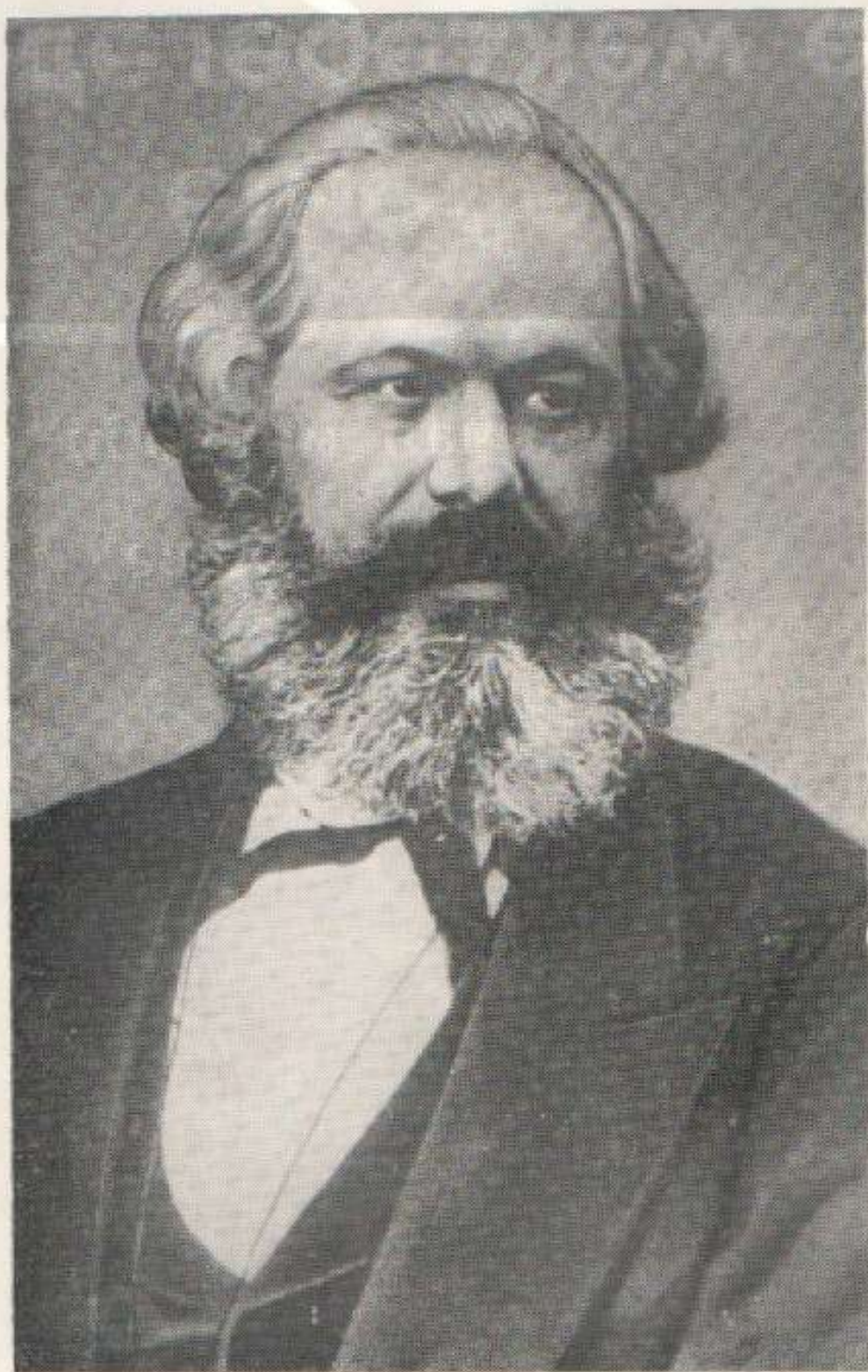

1221-0507-2482

ДЕТЯМ НАШИМ

1221

КАРЛ МАРКС

Ибтидаи мектеб вә мектебәгәдәр тәрбијә

МАЛ—ИЛУН

1983

№ 3 (81)

(МЕТОДИК МӘЧМУӘ)

Азәрбајчан ССР Маариф Назирлијинин органы
«Азәрбајчан мектеби» журналына әлавә

МҮНДӘРИЧАТ

Педагожи коллективдә әмәк интизамы	3
Фәкләрин тәдриси вә иш тәчрүбәси	
М. Ибраһимов — Мектеб Лениннанасында сәс јазыларындан истифадә	6
Н. Мирзәјев — Шакирдләрин интигидәки диалектизмләрин арадан	9
галдырылмасы јоллары	
Н. Кәримов — Синтактик аңлајышларын верилмәси процесиндә дүз-	13
күн телеффуз вәрдишләрини ашыланмасы	
Н. Әлијев — һесаблама заманы јол верилән сәһвләр вә онларын ара-	16
дан галдырылмасы	
Б. Вәлијев — Ријазиијатын тәдрисинә рәһбәрлик вә нәзарәтин төк-	19
милләшдирилмәси	
Н. Кәримов — Ријазиијат дәрсләриндә шакирдләрин идрак фәали-	25
јәтинин инкишаф етдирилмәси	
Тәрбијә мәсәләләри	
А. Вакилова — Мусиги естетик тәрбијәнин вачиб үнсүрү кими	28
З. Әлијева — һазырлыг синифләриндә тәрбијә ишләри	31
О. Аббасова — Ичтимай-фајдалы әмәјин мәзмуну вә онун әхлаг тәр-	32
биясинә тәсири	
Н. Рзајев — Ушагларын елми атеизм тәрбијәсиндә мектебдә аңләнин	35
биркә иши	
Мектебәгәдәр тәрбијә	
Н. Чәфәрли — Ушаг бағчасы вә мектеб	41
Ј. Кәримов — Грамматик вәрдишләрин формалашмасы	43
К. Тағыјева — Өзүнүгүметләндирмә мектеб тәлиминә психоложи һа-	51
зырлыгын мүнүм шәрти кими	
Р. Һүсәјнова — Ушагы кичик јашдан тәрбијә етмәли	55
Методик ирсимиздән	
С. Мәчидов — Ибтидан тәһсил методисти Н. А. Корф	57
Мәсләһәт	
С. Мәммәдов, А. Рәхимов — I синиф үчүн ифадә мәтилләри	61

Баш редактор: З. ӘЛИЈЕВА.

Редактор: Ј. Кәримов.

Редаксия һејәти: С. Аббасова, Л. Гошгарова, Р. Мәһдијева, М. Мусајев,
З. Османов, М. Сафәров, М. Һәмзәјев, Ә. Шүкүров.

Техники редактор вә корректор: Валет Садыгов.

Јыгылмаға верилмиш: 28.02.1983. Чапа имзаланмиш: 19.05.1983. Кағыз
форматы 70×108/16=2.0 кағыз ырағи. Кағыз тип № 2. Шрифт дәсти: корпус.
Јүзсәк чап үсулу 4.0 физики чап вәрәғи. 5.6 шәрти чап вәрәғи.

5.6 мўәллиф вәрәғи.

ФГ 18318.

Сифарш 1522.

Тираж 21313.

Редаксиянын үнваны: Бақы шәһәри, Низами күчәси, 58. Телефонлар:
93-13-45, 32-37-33.

Бақы шәһәри, Азәрбајчан КП МК-нын «Коммунист» нәшријаты.

С «Ибтидан мектеб вә мектебәгәдәр тәрбијә», № 3, 1983.

«ИБТИДАИ МЕКТЕБ ВЕ МЕКТЕБЕГЕДЕР ТЕРБИЕ»
 («Начальная школа и дошкольное воспитание»)
 Методический сборник. Приложение к журналу
 «Азербайджан мектеби» — органа Министерства просвещения
 Азербайджанской ССР, № 3, 1983.

СОДЕРЖАНИЕ

Трудовая дисциплина в педагогическом коллективе	3
Преподавание предметов и опыт работы	
М. Ибрагимов — Использование звукозаписей в школьной Лени- нпаче	6
Г. Мирзоев — Пути преодоления диалектизмов в речи учащих- ся	9
К. Керимов — Привитие правильных произносительных навыков в процессе изучения синтаксических понятий	13
И. Алиев — Ошибки, допускаемые учащимися при процессе вычисле- ний и пути их устранения	15
Б. Велиев — Совершенствование руководства и контроль в пре- подавании математики	19
Г. Керимов — Развитие познавательной деятельности учащихся на уроках математики	25
Вопросы воспитания	
А. Векилова — Музыка как важный элемент эстетического вос- питания	28
З. Алиева — Воспитательные работы в подготовительных клас- сах	31
О. Аббасов — Содержание общественно-полезного труда и влия- ние его на нравственное воспитание	32
Н. Рзаев — Совместная работа школы и семьи в научно-естест- венном воспитании детей	35
Дошкольное воспитание	
Г. Джафарли — Детский сад и школа	41
Я. Керимов — Формирование грамматических навыков	43
Г. Тагиева — Самооценка — важное условие в психологической подготовке учащихся к обучению	51
Р. Гусейнова — Детей воспитывать с раннего возраста	55
Методическое наследие	
С. Меджидов — Методист начального образования Н. А. Корф	57
Консультация	
С. Мамедов, А. Рагимов — Тексты изложений для I класса	61

Адрес редакции: 370000. город Баку, ул. Низами, 58.
 Телефоны: 93-13-45, 32-37-33.

Город Баку, типография издательства «Коммунист».

ПЕДАГОЖИ КОЛЛЕКТИВДӘ ӘМӘК ИНТИЗАМЫ

Өлкәмизин һәр јериндә совет адамлары он биринчи бешиллијин үчүнчү илинин план вә тапшырыгларыны — Сов.ИКП МК нојабр (1982-чи ил) пленумунун вә ССРИ Али Совети једдинчи сессиясынын материалларында, Сов.ИКП МК-нын Баш катиби Ј. В. Андропов јолдашын пленумдакы интгиндә 1983-чү ил үчүн мүәјјән едилмиш әзәмәт-ли вәзифәләри бөјүк мütәшәккилликлә вә чидди интизам шәраитиндә јеринә јетириләр.

Инди өлкәмизин һәр бир әмәкчи-си ајдын дәрк едир ки, истәһсалат-да јүксәк мütәшәккиллик, мөһкәм шүүрлу интизам, нүмунәви гәјда олмадан јахшы нәтичәләр газанмаг мүмкүн дејилдир. «Шан-шөһрәт әмә-јә көрә олмалыдыр!» шүарыны ирәли сүрмүш, әмәк вә истәһсалат интизамыны даһа да мөһкәмләтмәјә, һәр бир саһадә, һәр бир иш јериндә мütәшәккиллији јүксәлтмәјә чағыр-мыш Москванын габагчыл мүәс-сәләринин вәтәнпәрвәрлик тәшәббү-сү өлкәмизин һәр јериндә, о чүмлә-дән республикамызда гызғын бәјә-нилиб, кениш јајылмышдыр.

«Әмәк вә истәһсалат интизамыны һәр вәснә илә мөһкәмләтмәк, тәсәр-рүфәтсызлыға, чәмијјәтә зидд һал-лара гаршы мүбаризәни күчләндир-мәк барәсиндә Азәрбајчанын бүтүн әмәкчиләринә Үмумиттифаг соци-ализм јарышынын гәлиби олан га-багчыл коллективләрин мұрачнә-ти»ндә дејилдији кими, инди — иг-тисадийјатын иларә олунмасынын тәкмилләшдирилдији, истәһсалын сәмәрә вә кејфијјәтинин артырылды-ғы бир вахтда әмәк коллективләри гаршысында јени, даһа мұрәккәб вәзифәләр турур. Бу вәзифәләрин һәјата кечирилмәси үчүн бүтүн им-канлардан сәмәрәли истифадә етмәк лазымдыр: белә imkanлар исә һәр бир мүәссәсәдә, һәр бир тәшкилатда чохдур. Јалныз әмәк вә истәһсалат интизамыны даһа да мөһкәмлә-дирмәк, мütәшәккиллији вә мәс'у-лијјәти јүксәлтмәклә дахили imkan-лардан максимум истифадә етмәк

мүмкүндүр. Бу, ејнилә хаал маари-фи саһәсинә дә эндир.

Азәрбајчан ССР Маариф Назир-лијинин коллекијасы республиканын хаал маарифи системиндә әмәк ин-тизамынын күчләндирилмәси вә мәктәбәгәдәр ушаг мүәссәсәләриндә, күнүзадылмыш груп вә мәктәбләр-дә иш режиминин тәкмилләшдирил-мәси үзрә тәдбирләр һаггында мәсә-лә мұзакирә етмишидир. Коллекијада гејд олунмушдур ки, Азәрбајчан КП МК-да «Сов.ИКП МК нојабр (1982-чи ил) пленумунун тәләбләри илә әлағәдар олараг әмәк вә истәһсал интизамыны, һүгүг гәјдаларыны мөһкәмләтмәк, чәмијјәтә зидд һал-лара гаршы мүбаризә апармаг иши һаггында»кы мұзакирә, ССРИ На-зирләр Советинин 17 јанвар 1983-чү ил тарихли 52 нөмрәли вә мұва-фиг олараг республика Назирләр Советинин 29 јанвар 1983-чү ил тарихли «Әһалијә хидмәт едән ида-рә, тәшкилат вә мүәссәсәләрин ре-жиминдәки чидди нөгсанлар һаг-гында» гәрары, һабелә ССРИ маа-риф назиринин «Мәктәбәгәдәр мүәс-сәсәләрин, күнүзадылмыш груп-у олан үмумтәһсил мәктәбләринин иш режиминдәки чатышмамазлыглар һаггында» 28 јанвар 1983-чү ил тарихли 9 нөмрәли әмри илә әлағә-дар олараг республика Маариф Назирлији, онун јерләрдәки орган-лары вә табеликдә олан бүтүн ида-рәләринин гаршысында мәс'ул вәзи-фәләр гәјүлмушдур.

Азәрбајчан ССР Маариф Назир-лији вә онун јерләрдәки органлары маариф системиндә әмәк вә истәһсал интизамынын мөһкәмләндирилмәси, мәктәбәгәдәр ушаг мүәссәсәләриндә вә күнүзадылмыш груп вә мәктәб-ләрдә иш режиминин тәкмилләш-дирилмәси саһәсиндә мүәјјән иш көрмүшләр.

Нахчыван МССР-ин, ДГМВ-нын, Бақы, Кировабад, Јевлах, Шамахи шәһәрләринин мәктәбәгәдәр ушаг мүәссәсәләриндә, күнүзадылмыш груп вә мәктәбләрдә иш режими хејли тәкмилләшдирилмишидир. Хаал

маарифинин јерли органларына, мектеб рәһбәрләринә күнүзадылмыш группарда I—III синиф шакирдләринин саат 18-дәк, јухары синиф шакирдләринин исә саат 19-дәк галмаларынын узадылмасы барәдә көстәриш верилмишдир. Истираһәт күнләриндә синифдәнхариш ва мектебдәнкәнар тәдбирләрини тәшкилине дигтәт артырылмышдыр. Бакы шәһәр мектебләриндә күнүзадылмыш группарда ушагларын галмасы саат 19-дәк узадылмышдыр. ССРИ Маариф Назирлији вә МАМЕИИНИ Мәркәзи Комитәсинин «Истираһәт вә байрам күнләриндә мектебәгәдәр мүәссисәләрдә ишни тәшкили һаггында» 25 мај 1982-чи ил тарихли мәктубу илә әләгәдәр олараг мектебәгәдәр ушаг мүәссисәләриндә иш режиминин тәкмилләшдирилмәси саһәсиндә мүәјјән тәдбирләр көрүлмүшдүр.

Һазырда маариф органлары тәрәфиндән халг маарифи үзрә халг тәсәррүфаты планынын бүтүн көстәричиләринин јеринә јетирилмәсини тәмин олунмасы саһәсиндә иш апарылыр. Үмүмтәһсил мектебләри вә мектебәгәдәр ушаг тәрбијә мүәссисәләриндә тәлим-тәрбијәнин тәкмилләшдирилмәси хусуси мөгсәд-јөнүклә һәјата кечирилир.

Бүтүн бунларла бирликдә, халг маариф органлары вә үмүмтәһсил мектебләринин фаалијјәтиндә үмуми ичбари орта тәһсил ганунунун јеринә јетирилмәсиндә нөгсанлар вардыр. Белә ки, республиканын 24 рајонунда үмүмтәһсил үзрә халг тәсәррүфаты планы јеринә јетирилмәмишдир. Бу рајонларын мектебләриндә шакирд иткиси 7 фанз тәшкил етмишдир. Мектебләрдә, тәшкилатларда вә мектебјаны интернатларда ичтимаи наһәнин тәшкилиндәки нөгсанлар ләгв едилмәмишдир. Индијәдәк шакирдләрини чохунун мектебә даһынмасы ишни тәмин олунмамышдыр. Бәзи рајон вә шәһәр мектебләриндә бүтүн шакирдләрин мектебли формасы кәјинмәси ишинә зәиф тәләбкарлыг көстәрилир, «Шакирдләр үчүн гәјдалар» јеринә јетириламир. Тәлим-тәрбијә ишинин тәшкилиндәки мөв-

чуд нөгсанлар арадан галдырылмамышдыр: бир сыра мектебләрдә шакирдләр дәрин билијә јијәләмир, педагожи коллективләр дәрсин сәмәрәлилијинин јүксәдилмәси үзәриндә фәаллыгла ишләмир, тәлимин мүтәрәгги үсуллары ләнк тәтбиг олунур.

Көстәрилән нөгсанларын әсас сәбәбләриндән бири ајры-ајры маариф мүәссисәләриндә вә үмүмтәһсил мектебләриндә әмәк интизамынын ашағы сәвијјәдә олмасы, бәзи маариф ишчиләринин вәзифә интизамынын јеринә јетирмәмәсидир. Мүәллим вә мектебдиләр арасында үзүрсүз сәбәбә көрә дәрсбурахма вә кечикмә һаллары вардыр. Ајры-ајры һалларда мүәллимләр вә маариф ишчиләри иш вахты ичәзәсиз олараг рајон мәркәзләринә, Бакы шәһәринә кәдирләр. Мектеб рәһбәрләри, јерли халг маариф органлары белә негатив һалларла һәлә дә лазыми мүбаризә апармыр, тәсирли тәдбир көрмүрләр.

Шакирдләр арасында комплекс тәрбијә иши зәифдир, ајры-ајры мектеб вә мектебдәнкәнар мүәссисәләрдә хусусилә истираһәт күнләри фәал иш апарылмыр, әилә вә мектебин биркә иши зәифдир, чох һалда мектебдиләр тәләб олунан тәрбијәви тәсирдән кәнарда галыр вә һүгүг позунтуларына јол верирләр.

Мектебәгәдәр ушаг мүәссисәләри вә күнүзадылмыш группарда иш режиминин тәшкилиндә дә нөгсанлар мөвчуддур. Ушагларын мүәјјән едилмиш вахтдан әввәл евә бурахылмалары һаллары олур. Әһалијә хидмәтин јахшылашдырылмасы илә әләгәдәр валидејиләрини ушагларын мектебәгәдәр мүәссисәләрдә вә күнүзадылмыш группарда галмалары вахдынны узадылмасы һаггындакы тәклиф вә хаһишләри дәриндән өјрәнилмир вә тәһлил олунмур.

Үмүмтәһсил мектебләриндә ата-аналарын иш вахтларында валидеји ичләсләрынын кечирилмәси һаллары да олур. Јерли халг маариф органларында ајры-ајры вәтәндашларын, мүәллим вә диқәр ишчиләрин иш вахты гәбулуна јол верилир вә с.

Инди вәзифә әмәк интизамы тәдбәрләринин формал јеринә јетирилмәси дејил, һәр шејдән әввәл, вәзифә борчуну шүүрлу сурәтдә, кејфијәтли, партија вә һөкүмәтин мәктәб һаггында, һәр бир коллективдә ишкүзарлығын јарадылмасы һаггында тәрарларынын вахтында һәјата кечирилмәсидир.

Азәрбајҗан ССР Маариф Назирлији коллекијасынын мұзакирә олуна мәсәлә илә әлағәдар гәбул етдији тәрарда дејилр ки, бүтүн халг маарифи мұәссисәләриндә сағлам мә'нәви-психоложи мүнит јарадылмаш, дәвлат, әмәк вә ичра интизамынын күчләндирилмәси үчүн һәр бир ишчинин она тапшырылан ишә мәс'улијјәти артырылмалыдыр. Интизамы позанлара гаршы барышмаз мұбаризә апарылмасы үчүн конкрет тәдбирләр көрүлмәлидир.

Шакираләр арасында тәрбијә ишләринин, хусусилә интизам тәрбијәсинин күчләндирмәк, синифдәһарич вә мәктәбдәһкәнар тәдбирләрин мәзмун вә методларынын ардычыл сурәтдә тәкмилләшдирмәк, мәктәб дәрнәкләринә вә мәктәбдәһкәнар мұәссисәләрдә фаалијјәт көстәрән дәрнәкләрә шакирдләрин даһа чох чәлб едилмәсинә диггәти артырмаг, комсомол вә пионер тәшкилатларынын ишинин јахшылашдырылмасына јөнәлдилән зәрури тәдбирләр һәјата кечирмәк ләзимдыр.

Мәктәблиләр тәрәфиндән һүгүг гәјдаларынын позулмасы вә үзүрсүз дәрсбурахма һалларынын арадан галдырылмасы үзрә апарылан профилактик тәдбирләрин сәмәрәлилији јүксәлдилмәли, даим тәкмилләшдирилмәлидир.

Рәјон (шәһәр) ХДС ичранјјә комитәләринин разылығы илә мәктәбгәдәр мұәссисәләрин вә күнүзадылмыш группаларын иш режиминин тәкмилләшдирилмәсинә јөнәлдилән конкрет тәдбирләр һәјата кечирмәк, валидејиләрин әрзу вә еһтијачларын, һә'әлә фаалијјәт көстәрән тәрбијә мұәссисәләринин јерләшдији рәјонун (микрорајонун) конкрет шәранти нәзәрә алынамагла мәктәбгәдәр мұәссисәләрин, күнүзадылмыш группаларын иш вахтынын мұәјјән-

ләшдирилмәси вачибдир. Бу мәгсәдлә еһтијач оларса, кечә-күндүз вә 12—14 саат мүддәтиндә фаалијјәт көстәрән мәктәбгәдәр мұәссисә вә группаларын сајынын артырылмасы, нөвбәтчи группаларын, һәбәлә истираһәт вә бајрам күнләриндә ишләјән группаларын ачылмасы, үмумтәһсил мәктәбләриндә һазырлыг синифләри вә I—III синиф шакирдләринин әһәтә едән нөвбәтчи вә саат 20—21-ә гәдәр, һәмчинин шәнбә күнләри ишләјән мұхтәлиф јашлылардан ибарәт күнүзадылмыш группаларын јарадылмасы мәсәләләринә бахмаг, ушагларын исти јемәклә тә'мин олунамасы вә онларын истираһәтинин тәшкили илә әлағәдар тәдбирләр һәјата кечирмәк олар.

Унутмаг олмаз ки, педагожи ишдә әмәк интизамына чидди әмәл едилмәсинин өзүнәмәхсус хусусијјәтләри вардыр. Белә ки, вахт иткиси—бошдајанма, иш вахтындан сәмәрәли истифадә олунамамасы, ишә кечикмә вә ишдән ичазәсиз кетмә, техноложии интизама әмәл едилмәмәси вә әмәк интизамынын диқәр формаларда позулмасы һалларынын өз әксини истәһсал едилән мәһсулун кәмијјәт вә кејфијјәтиндә биләваситә тапдығы истәһсалатдан фәргли олараг, педагожи сәһәдә ишин нәтичәси бир чох һалда көз габағында олмур. Бурада бир сыра башга чатышмазлыглар кими, әмәк интизамынын позулмасы һалларынын вурдугу мадди вә мә'нәви зәрәр өзүнү чох сонралар бүрүзә верир. О вахт исә сәһви дүзәлтмәк артыг кеч олур. Мәһз буна көрә дә педагожи коллективләрдә әмәк интизамынын һәр һансы шәкилдә позулмасы јолверилмәздир.

Мүәллим вә тәрбијәчиләр сәсиал сәрвәт олан вахтын гәдрини билмәли, ондан өз һазырлыг сәвијјәләринин јүксәлтмәк үчүн дә истифадә етмәлидирләр.

Һәр бир мүәллимни әмәји онун ишинин нәтичәләринә көрә, бүтүн фаалијјәтинә әсасән гијмәтләндирилмәлидир. Белә олдугда әмәк интизамы үғрунда мұбаризә даһа сәмәрәли нәтичәләр верәр.

Сов.ИКП МК-нын Баш катиби

Ј. В. Андропов јолдаш Сов.ИКП МК нојабр (1982) пленумунда сөйләдији бейнәлхалг әһәмијјәтли, дәрин мәзмунлу нитгиндә, еләчә дә Серго Орчоникидзә адына Москва дзәкаһгајыранлары илә көрүшүндә мүасир һәјәтын даһа чох тәләб етдији нитизам мәсәләсини нитисадисияси, елми-һәзәри вәзифәләрин мүвәфғәһијјәтлә јеринә јетирилмәсиндә зәрури шәрт вә гүдрәтли сийлаһ сәјмәшдир. О демәшдир: «Партија, дөвләт вә әмәк нитизамынын һәр һансы шәкилдә позумасы һалларына гаршы гәтијјәтлә мүбаризә апарылмалыдыр... Мәркәзи Статистика Идарәсинин вердији арајыша көрә, биз истәһсалатдан јайымалар, папирос чәкмәк үчүн фәсиләләр, ишбурахмалар

һесабына миллионларла «адам-саат итиририк». Демәли, бу итирилмиш саатлары бәрпа етмәк үчүн «мәһз нитизамдан башламаг ләзымдыр». Чүнки бу саатлары итирән тәнбәлләр зај мәһсул истәһсалына сәбәб олур вә бу заман тәкчә коллективә дејил, үмумијјәтлә, чәмијјәтә зијан вурурлар. Буна көрә дә «Бизә шуурлу нитизам, фәһлә нитизамы ләзымдыр, елә бир нитизам ки, истәһсалы ирәлиләтсин». Лакин «Шуарларла иши ирәлиләтмәк олмаз», «һалва-һалва демәклә ағыз ширин олмаз». Әмәли иш, тәшәббүскарлыг, тәшкилатчылыг—бах, бунлар һәр бир ишчинин, һәр бир коллективин башлыча вәзифәси олмалыдыр.

Фәһләрин тәдриси вә иш тәҗрүбәси

МӘКТӘБ ЛЕНИНИАНАСЫНДА СӘС ЈАЗЫЛАРЫНДАН ИСТИФАДӘ

М. ИБРАҺИМОВ

Загатала рајону, Лаһыч кәнд орта мәктәбинин мүәллими

Мәктәбимиздә вә рајонумузун бир сыра мәктәбләриндә Лениниана мәшғәләләринә бөјүк әһәмијјәт верилир. Сон ики ил әрзиндә бу сәһәдә јарадычылыг ахтарышлары апарырыг. Әлдә етдијимиз нәтичәләри мүәллимләрин музакирәсинә вермәји вә фикир мубадиләси апармағы фәјдалы һесаб едирик.

Сәс јазыларындан истифада етмәклә апарылан мәшғәләләр Лениниана үзрә тәшкил едилмиш тәлим-тәрбијә ишләриндә хүсуси јер тутур. Һәмин мәсәләни ајдынлашдырмаг үчүн әввәлчә мөвчуд тәҗрүбәдә нәләрини мушаһидә едилдијинә диггәт јетирәк.

Мәктәб Ленинианасы үзрә мәшғәләләрин планыны нәзәрдән кечирәк. Бунларын чоху мүәллимин вербал сөһбәти илә апарылыр. Мүәллим мүәјјән јазылы мәнбәләрдән көтүрдүјү вә өјрәндији мәлүматы шакирдләрә шәрһ едир. Бу нөв

мәшғәлә Лениниана үзрә апарылан синиф—дәрс системиндә даһа чох тәтбиг едилир. Лениниана үзрә синифдәнхарич вә мәктәбдәнкәнар мәшғәләләрдә дә һәр јүз мәшғәләнин 85—90-ы анчаг мүәллимләрин, пионер вә комсомол тәшкилатлары башчыларынын вербал сөһбәти илә башланыр вә бу јолла да нәтичәләнир. Електроакустик вә чап-график материалдан истифада едилмир. Тәсвир едилән вәзијјәт Лениниана үзрә апарылан мәшғәләләрин ән бөјүк гүсурудур. Бу мәшғәләләрин тәшкилат формасы вә мәзмуну әсаслы дәрәчәдә јениләшмәли, тәкмилләшдирилмәлидир.

Дәјишикликләр вә јениликләр нәдән ибарәт олмалыдыр? Биз бу истигамәтдә ики дәрс или әрзиндә рајонун Верхиян вә Лаһыч мәктәбләриндә ахтарышлар апармыш, мүәјјәнедичи вә өјрәдичи експериментдән истифада етмишик.

Сынаг машғаләләриндә ирәли сү-
рудан фәрзијјәләр бунлардан ибар-
әтдир: а) һансы нөв вербал маш-
ғалә даһа эффектлидир? б) вербал
машғаләләрдә эффектлилији тәмин
әдән сәсдән әлавә һансы вәсаит вә
шәһканлар вардыр? Бунлары мејда-
на чыхармағ гаршыја мәгсәд гојул-
муш, һәр бир фәрзијјә дәфәләрлә
сынагдан кечирилмишдир. Алынган
нәтичәләр контрол синифдән көтү-
рүлмүш фактик көстәричиләрлә ту-
тушдурулмушдур.

Мәктәб Лениннаһасы үзрә беш
мәһбәдән (республика радио вери-
лишләриндән, мәктәб радио говша-
ғынын програмындан, магнитофон
жазыларындан, Ленинни сәси жазы-
мыш фонохрестоматијадан, башға
фонохрестоматијадан) көтүрүлмүш
материалларда мәгсәдәмүва-
фиг дәјишикликләр апарылмыш,
мүхтәлиф формалы Лениннаһа
мәшғаләләриндә тәтбиг едилмәк
үчүн јарарлы һала салынмышды.
Үч серија сынаг мәшғаләләри апа-
рылмышдыр: ики дәфә һеч бир дү-
зәлиш едилмәдән, үчүнчү дәфә бир
сыра дүзәлишләрлә. Бүтүн һаллар-
да сәсләндирилмиш дидактик мате-
риаллар мәһз ашағы синиф ша-
кирдләринин јаш вә билик хүсуси-
јәтләрини нәзәрә алмағла тәртиб
едилмишди. I синиф «Ленин» вә
«Ленин баба» кими ше'рләр салын-
мыш, «Қашиноја сәфәр» һекајәси
сәсләндирилмишди. Галан бүтүн
сәс жазылары «Ушағлара Ленин
һағгында» адлы серијадан трансил-
јасија етдирилән материаллардан
магнитофон лентина көчүрүлмүш,
адаптасија едилмиш, дидактик ма-
териалларын тәркибинә дахил едил-
мишди. II синифин дидактик мате-
риалларындан «Ленин» вә «50 ил
Ленинин ады илә» адлы хатирә ја-
зылар микрофонла һазырланмыш-
ды. Галан жазылар исә I синифдә
олдуғу кими, радио вә телевизија
верилишләриндән көтүрүлмүш му-
вафиг материаллардан ибарәт иди.
III синиф үчүн дә дидактик мате-
риаллар бу јолла һазырланмышды.
Бурада С. Михалковун «В. И. Ле-
нин музејиндә» китабындан тәрчү-
мә едилмиш ше'р парчасы вә Совет

һөкүмәти гуруларкән Зағатаһа ма-
һалындакы нәзијјәтә анд гочаларын
хатирәсиндән ики фрагмент сәслән-
дирилмишди.

Сәс жазыларынын әсас формала-
ры вә мәһбәләри бунлардан ибарәт
иди. Бунлары ашағы синиф ша-
кирдләри үчүн тәртиб едилмиш
дәрсликләрдәки програм материал-
лары илә, еләчә дә синифдәнхариц
вә мәктәбдәнкәнәр материалларла
нечә ујғунлашдығы нәзәрдән кечи-
рилмиш, бир сыра дүзәлишләр апа-
рылмышды. Бу заман «Бөјүк һәја-
тын сәһифәләри» адлы Лениннаһа
үзрә вәсаитдән истифадә едилмиш-
ди. Сәсләндирилмиш материалла-
рын бөлкүсүндә вә методик ишлә-
рин планлашдырылмасында һәмни
китабын совундакы көстәричиләрә
әсасланмышығ.

Сынаг мәшғаләләринә 36 сәслән-
дирилмиш материал дахил едил-
мишдир. Бунларын кечирилән мәш-
ғаләләрдә тәтбиги биринчи-
кинчи серијада пәрәкәндә, үчүнчү
серијада исә планлы олмушдур.
Сәсләндирмә исә биринчи вә икин-
чи серијадан олан мәшғаләләрдә
биливаситә мәшғалә отағында ичра
едилди. Үчүнчү серијаны кечи-
рәркән мәктәб радио говшағындан
истифадә едилди. Бүтүн мәшғалә-
ләр 3-чү рүбдә кечирилмишдир.
Мәшғаләләр арасындакы фәсилә һә-
мишә ејни олмамышдыр. Орта һе-
сабла фәсиләләрин мүддәти 3—4 күн
олмушдур. Шакирдләрә ичазә вери-
лирди ки, истәнилән гејдләри етсин-
ләр. Әввәлчәдән онлара мә'лум иди
ки, онларын Лениннаһа мәшғаләлә-
риндә ешитдикләри мәсәләләри му-
әллим сорушмајамағ вә кими бу
мәсәләләри нә дәрәчәдә баша дүш-
дүјүнү һеч вахт јохламајамағдыр. Бу
она көрә едилмишдир ки, мәшғалә-
ләрин там мә'насы илә көнүллүлүјү
тәмин едилсин, һеч бир мәчбуријјәтә
јер галмасын. Үчүнчү серијаны
тәшкил едәркән шакирдләрә е'лан
едилди ки, Лениннаһа мәшғаләлә-
риндә анчағ марағланан шакирдләр
иштирак етсинләр. Һәр үч серијадан
олан сынаг мәшғаләләриндә ашағы
синиф шакирдләринин һамысы иш-
тирак едирди. Елә һала тәсадүф

едилмәди ки, шакирд мәктәбә кәлмиш олсун, анчаг Ленинина мәшгәләсиндә иштирак етмәсин. Мәсәләнин бу чәһәти апарылан тәлим-тәрбијә ишинин сәмәрәли кечмәсини тәмин едән амилләрдән сајыла биләр. Мәшгәләнин һәр үч сәријасы шакирдләрин өз мұәллимләри тәрәфиндән апарылырды, әлавә сәс анчаг дидактик материалларын тәтбиги илә мәшгәләјә дахил олурду. Бунлар шакирдләр һәмешә гејри-әди бир әлавә кими јанашырлар, чүнки сәс јазыларынын жүксәк кејфијјәти тәмин едилмишди.

Һәр үч сәријадә апарылан тәлим-тәрбијә ишләриндән чыхан үмуми нәтичәләри белә ифадә етмәк олар:

1. Ән ашағы сәвијјәли вә ән аз эффектли мәшгәлә анчаг мұәллимнә һағылындан ибарәт мәшгәләләрдир. Әввәлдән ахыра кими вербал јолла давам едән мәшгәләдә шакирдләрин марағынын динамикасы жүксәлән хәтт үзрә дејил, алчалан хәтт үзрә кедир, һағында даһышылан әһвалат сүжетли олдуғда, кулминасијә нөгтәси вә ачылма илә нәгл едилдикдә марағ олур. Фрагментләр вә парчалардан ибарәт монтажвари, сүжетсиз мәшгәләләрдә шакирдләрин јорғунлуғу һисс едялр, марағ чох ашағы олур. Әлбәттә, бурада мұәллимнә тәһкијә бачарығы, итгәни чазибәдар олуб олмамасы да мұәјјән рол ојнајыр. Мәшгәләләрин јарым саатлығ мүддәдә кечирилдији нәзәрә алынса, 5—7 дәгигәдән сонра дигтәтин јайымасы һаллары мұшаһидә олунурду. Демәли, галан мүддәти шакирдләрин бир гисми ја тамамилә динләмир, ја да эпизодик мәлумат алырдылар. Бүтүн бунлар Ленинина мәшгәләләринин аз сәмәрәли олдуғуну кифајәт гадәр әсасландырмағ үчүн гәнаәтләндиричи һесаб едилә биләр. Бунула белә, Ленинина мәшгәләләринин ән аз сәмәрә верән бу нөвүнүн дә мұәјјән тәрбијәви тәсири вардыр, шакирдләрин Ленин кими јашамалары вә охумалары үчүн белә мәшгәләләр синиф-ләрс системиндә апарылан мәшгәләләрин давамы вә сонракы тилләси кими нәзәрә чарпыр.

2. Ән жүксәк кәстәричиләр сәс јазыларындан програмлашдырылмыш тәлим идеја вә принципләри әсасында истифадә етдикдә алыныр. Шакирдләр мұәллимнә изаһатындан башга бир нечә башга мұәллифин вә ја сөз устасынын һәмийн мәсәлә һағында фикрини динләјирләр. Бунлар мұәллимнә изаһатындан, һағылындан сонра, ја да әввәл верилмир. Мұәллим бир мәсәлә һағында даһышыр, онун сөһбәтини тамамлајан вә тәсдиғ едән сәнәдди, ја да бәдий парча динләнилр. Мұәллим сөһбәтини јенә дә давам етдирир. Мұәјјән јердә, әввәлчәдән програмлашдырдығы кими, ону сәс јазысы әвәз едир. Бу гајда илә мұәллим-магнитофон, мұәллим-електрофон, мұәллим-радио верилиши типли мәшгәлә ән чоху јарым саат давам едир. Һәр үч сәријадан олан мәшгәләләрин нәтичәси кәстәрди ки, програмлашдырылмыш динләмә шакирдләрин һәмешә фәаллығыны тәмин едир. Јорулма һаллары заһирә чыхмыр, марағ һәмешә жүксәлән хәтт үзрә никишафда олур. Бунун психоложи вә дидактик сәбәбләри дә ајдындыр: һәр дәфә јени сәслә растлашдығда шакирдләр ојанма процесинә раст кәлирләр. Башга сөзлә, јени сәс ојандырычы гычығдыр. Она көрә дә програмлашдырылмыш динләмә јолу шакирдләрин «дигтәтинин гапыларыны кениш ачыр», онларын фикринин мүркүләмәсинә имкан вермир, нәтичә етибарилә фәаллығы тәмин едир. Бүтүн мәшгәлә просесиндә мұәллимнә сөһбәти сәс јазылары илә нөвбәләшир, бир-бирини әвәз едир. Сон сөз мұәллим тәрәфиндән сөјләнилр. Гејд етмәк лазымдыр ки, сәсләрин бир-бирини әвәз етмәси тәкчә кичик јашлы мәктәблиләр үчүн сәмәрәли дејил, бу эффект јухары синиф шакирдләри илә апарылан мәшгәләләрдә дә ејни дәрәчәдә өзүнү бүрүзә верир. Буну јашлыларла апарылан Ленинина мәшгәләләринин тәшкилатчылары да нәзәрә тутмалыдырлар.

Бир чәһәти дә бурада гејд етмәк вачибдир: програмлашдырылмыш

динләмә асасында мәшғәлә тәшкил
еткән мұаллим һәмешә динләмәнин
башга формаларынын тәшкилиндә
сәрф етдији әмәктән чох әмәк сәрф
еткәли олур. Бир програмлашды-
рылмыш мәшғәләјә сәрф едилән
фактик әмәк 5—6 ади вербал, 3—4
кии вә даһа артыг сәслә ичра олу-
нән вербал мәшғәләләрдә сәрф еди-
лән әмәјә барабар олур. Она көрә
дә белә мәшғәләләри бүтөвлүкдә
консерваләшдирмәк, тәкрат истифа-
дә үчүн һазыр әзијјәтдә фонотекада
сакламаг лазымдыр.

Програмлашдырылмыш динләмә
јолу илә тәшкил едилмиш мәшғәлә-
ләрин тәтбигиндә тезлик мәсәләси
дә өјрәнилмишдир. Програмлашды-
рылмыш динләмә мәшғәләләриндән
истифадәни мөһдудлашдырмаг үчүн
һеч бир дидактик вә психоложи әсас
јохдур. Белә мәшғәләләр нә гәдәр
чох тәшкил едилсә, сәсләндирил-
миш Лениннана үзрә верилән билик-
ләр, естетик, емоционал тәсирләр дә
бир о гәдәр дәрин вә мәзмунлу
олур.

3. Сәсләндирилмиш Лениннана
материаллары асасында тәшкил
едилмиш мәшғәлә бир мұаллимни
ифасындакы вербал мәшғәләдән һә-
мишә үстүндүр. Белә мәшғәләдә сәс
жазылары мұаллимни сөһбәтинин
башланғычы, ја да сону кими дин-
ләнилдикдә бир мұаллимни ифасын-
да кечирилән вербал мәшғәләдән һә-
мишә эффектли олса да (иккинчи
вә үчүнчү сәс ешидилдијинә көрә)
програмлашдырылмыш динләмә јо-
лу илә апарылан мәшғәләләрдән һә-
мишә ашағы сәвијјәдә дурур.

4. Сәсләндирилмиш Лениннана
материалларындан нә заман инфор-
мәсија мәнбәји кими, нә заман ил-
лүстратив алава материал кими ис-

тифадә едилмәси мәсәләсинин сәмә-
рәлилијини ашкар етмәк үчүн апа-
рылан мұшаһидә көстәрди ки, бура-
да конкрет статистик фактлар топи-
ламаг вә она әсасән конкрет нәтичә
сөјләмәк мүмкүн дејилдир. Ләкин
мәшғәләнин бир чәһәтини гејд етмәк
олар. Програмлашдырылмыш дин-
ләмә просесиндә иллүстратив фор-
малы сәс жазылары даһа чох эф-
фектли һесаб едилә биләр. һалбуки
мұаллимни Лениннана үзрә сөһбә-
тинин башланғычы, ја да сону олан,
ону тамамлајан сәс жазыларындан
информәсија мәнбәји типли жазыла-
ры эффектли һесаб етмәјә әсас вар-
дыр. Информәсија мәнбәји кими
тәтбиг едилән сәс жазыларынын, сә-
нәдди, ја да бәдин олмасындан асы-
лы олмајараг, сәсләнмә мүддәти
артыг олур, мәзмун даһа долуи
олур. Иллүстрәсија материалы ки-
ми тәтбиг едилән жазыларда әзиј-
јәт бунун әксинәдир: мәти гыса
мәзмун натамам, динләмә мүддәти
дә гыса олур. Бу фәргләр һеч дә бу
вә ја башга мәшғәләдә иллүстрәсија
материалларына вә ја информәсија
мәнбәји олан сәс жазыларына үстүн-
лүк вермир. Буналарын үстүнлүгү
мұаллимни гаршысына гојдугу мәг-
сәдән вә сечдији тәлим методла-
рындан асылы олараг мұәјјән едилә
биләр.

Информәсија мәнбәји кими исти-
фадә үчүн һазырланмыш сәс жазы-
сы мұаллимни редактәси илә иллүс-
трәсија материалына чеврилә биләр.
Бу имкан потенциал шәкилдә һәмин
типдә олан бүтүн сәс жазыларын-
да вардыр. Буна магнитофон лентин-
дә јенидән ишләмә јолу илә наил
олмаг мүмкүндүр. Әлбәттә, белә је-
нидән ишләмә мұәллимдән хејли
алава әмәк тәләб едир.

ШАКИРДЛӘРИН НИТГИНДӘКИ ДИАЛЕКТИЗМЛӘРИН АРАДАН ГАЛДЫРЫЛМАСЫ ЈОЛЛАРЫ

Һасәнаға МИРЗӘЈЕВ

Бакы шәһәр МТИ-нин методисти, педагожи елмләр намизәди

Әдәби дилин нормаларыны ша-
кирдләрә лазыми сәвијјәдә өјрәт-
мәк үчүн онларын нитгиндә нәзәрә
чарпан диалектизмләрин арадан
галдырылмасы јолларыны мұәјјән
етмәк, орфографик вә орфоепик

нормаларын көзләнилмәсинә наил
олмаг заруридир.

Ибтидан синифләрдә, хусусилә
көнд шәраитиндә шакирдләрин әк-
сәријјәти шифаһи нитгдә тез-тез
јерли шивә хусусијјәтләринә јол ве-

рир. Һәмни сәһвләрин ашкара чыхарылмасы вә дүзкүн нитг вәрдишләринин ашыланмасы нәзәри вә практик чәһәтдән сон дәрәчә әһәмијјәтлидир.

Дәрәдә шакирдләрә сөз вә чүмләрәи әдәби тәләффүз нормаларына ујғун ишләтмәк бачарыгынын вәрилмәси програмын башлыча тәләбләриндән биридир. Мүәллим шакирдләрин нитгиндә әдәби тәләффүз нормаларынын позулмасы һалларына гаршы ардычыл мүбаризә апармалы, онларда дилә шүүрлу мүнәсибәт тәрбијә етмәлидир.

Диалектизмләрин гүввәтли олду-гу јерләрдә шакирдләрә әдәби дилдә данышмаг бачарыгынын ашыла-маг үчүн онларын нитгиндәки башлыча шивә хүсусијјәтләри диггәтлә өјрәнилмәли. группашдырылмалы, арадан галдырылмасы јоллары арашдырылмалыдыр.

Бу ишин тәшкилиндә мүәјјән нөгсанлар мүнәһидә олунур. Белә ки, јазы тәлими просесиндә бәзи мүәллимләр диалектик сәһвләри илә ади орфографик сәһвләри гарышдырдыгларындан онлара гаршы мүбаризәдә дүзкүн мәвгә сечә билмирләр. Педагожи емләр доктору Ј. Ш. Кәримов јазыр: «Әдәби дилдән һәр чүр узаглашманы јерли шивә хүсусијјәти һесаб етмәк олмаз. Шакирдләрин нитгиндәки шивә хүсусијјәтләрини дүзкүн мүәјјәнләшдирмәји, онлары башга орфографик сәһвләрдән ајырмагы бачармадан һәмни сәһвләрин арадан галдырылмасы үчүн мүнәһидә јоллар сечмәк чәтиндир» (бах: Ј. Ш. Кәримов. «Ибтидан синиф шакирдләринин нитгиндәки јерли шивә хүсусијјәтләри вә онларын арадан галдырылмасы јоллары», нализәдлик диссертасијасы, Баки, 1961, сәһ. 58).

Диалектизмләр дедикдә, шивәнин специфик хүсусијјәтләри илә бағлы олан, анчаг мүәјјән әразидә јашајанларын нитгиндә мүшәһидә едилән вә мәһдуд даирәдә ишләнән, јанлыш тәләффүздән ирәли кәлән сәһвләр нәзәрдә тутулур. Буна кәрә дә мүнәһидә шивә сәһвләринин (фонетик, лексик вә морфо-

логи) изаһы просесиндә биз һәмни мүнәһидәни әсас кәтүрмүшүк.

Шакирдләрин нитгиндәки диалектизмләрин арадан галдырылмасы үзрә ишин планлы, системли тәшкил олунмасы үчүн мүәллим илк нөвбәдә јерли шивәнин хүсусијјәтләрини, шакирдләрин нитгиндә бу хүсусијјәтләрин нечә јер тутдуғуну, башвермә сәбәбләрини өјрәнмәли, онларын исләһ едилмәси үчүн конкрет јоллар мүәјјәнләшдирмәлидир.

Бу бахымдан шәрг групуна дахил олан Ләнкәран, Астара, Лерик, Масаллы шивәләри өз специфик чәһәтләрина кәрә диггәти чәлб едир. Бу рајонларда шакирдләрин шифаһи вә јазылы нитгиндә јерли шивә хүсусијјәтләри кениш јер тутур. Әдәби дили мүнәһидә өјрәнмәк просесиндә белә нөгсанлар башлыча манеәјә чеврилер.

Шивәдә әдәби дилин нормалашдырылмыш фонетик системинин позулмасы, фонетик тәркибчә сөзләрин һәмни шивәнин өзүнәмәхсус хүсусијјәтләринә кәрә тәләффүз олунмасы фонетик шивә сәһвләри һесаб едилир. Мәсәлән, кәдәк, дүјү, гујү, гузу, пајыз, сары, оху, јазы сөзләри шәрг групу диалект вә шивәләриндә күдәк, дүки, гуји, гузи, пајиз, сари, охи, јазы шәклиндә; шафталы, гејрәт, бачы сөзләри гәрб групу диалект вә шивәләриндә шөјтәли, гырјат, бажы шәклиндә; әт, бәј, мән сөзләри шимал груп диалект вә шивәләриндә ет, бек, мән шәклиндә; говурма, күчә, бүтөв сөзләри чәнуб груп диалект вә шивәләриндә гавурма, чүчә, битөв шәклиндә тәләффүз едилир. Бу заман әдәби дилин нормалашдырылмыш фонетик системи бу раја дикәр дәрәчәдә позулдуғундан белә сәһвләр фонетик шивә сәһви һесаб олунур. Әдәби дилдә данышмагы вә јазмагы өјрәнмәк, сәсләри бир-бириндән фәргләндирмәји бачармаг үчүн шакирдләр, һәр шәјдән әввәл, фонетиканы шүүрлу сурәтдә мәнәмсамәлидирләр. Шакирдләр фонетика бәһсинә даир илкин мәлүматы һәлә савад тәлими дөврүндә алырлар. Онлар јени сәси

«Фонетиканы онун төлөффүз гайдасын таныш олурлар.

Мәктәбә јеничә кәлән шакирдләри нитгиндә јерли шивә хусусијјәтләри өзүнү ачыг шәкилдә көстөрүр. Ләкинәранлы шакирдләр сәрчә, пенчәрә, гајчы, гара, лампа, гајыш, бафалы, дајанмаг, чәкич, вәфа, јоғун сөзләрини сәрчә, пенчәрә, гајчи, гәрә, ләмпә, гајиш, бафалы, дајанмаг, чәкуш, бәфа, јеғун шәкиндә төлөффүз едир вә еләчә дә јазырлар.

Она көрә дә мұәллим ушагларын төлөффүзүндәки шивә хусусијјәтләри илә мұбаризәни һәлә савад тәлими дөврүндә башламалы вә тәдричән онлара әдәби дилин төлөффүз нормаларыны мәнимсәтмәлидир.

Фонетиканы јахшы билмәк доғру јазмаг вә дүрүст әдәби дилдә данышмаг үчүн чох әһәмијјәтлидир. Буну нәзәрә алараг I синифдән фонетик чалышмалар үзрә иши елә гурмаг лазымдыр ки, о, биләваситә шакирдләрин нитг инкишафына хидмәт етсин. Сантләрин, дил вә додагларын алдығы вәзијјәтинә көрә, фәргләнән төлөффүз хусусијјәтләрини шакирдләрә әтрафлы баша салынамасы диалект шәраитиндә хусуси әһәмијјәтә маликдир. Мәһз буна көрә дә ајры-ајры сәсләрин мәхрәчләри илә танышлыг ишини елә гурмаг лазымдыр ки, шакирдләрдә тәдричән практик нитг вәрдишләрини јарадылмасына көмәк етсин. Әкс тәғдирдә һәрфләрин әвәзләнмәси илә әлагәдар шивә хусусијјәтләринә гаршы мұбаризә апармаг иши чәтивләшир. Нәтичә е'тибарилә галын антләрин инчә антләрлә (анчаг-әнчаг, гәрә-гәрә, сары-сари), инчә антләрин галын антләрлә (сәхавәт-сахават, чәфа-чафа, вәрәг-вараг); додагланан антләрин додагланмајан антләрлә (јоғун-јеғун, јохуш-јехуш, нөвбә-новба), додагланмајан антләрин додагланан антләрлә (сабун-сабын, јахын-јохун, набат-нөбат, чамыш-чомыш), ачыг антләрин гапалы антләрлә (пәнчәрә-пенчәрә, сәрчә-сәрчә, соған-суған), гапалы антләрин ачыг антләрлә (кағыз-кағәз, гардаш-гәрдеш,

ашағы-ашаға, енди-енни), архасыра антләрин өнсыра антләрлә (ајаг-әјаг, ачиз-әчиз, анчаг-әнчәг), өнсыра антләрин архасыра антләрлә (вараг-вәрәг, хандаг-хәндәк) әвәзләнмәси һаллары илә бағлы нөгсанлардан шакирдләрин нитгини тәмизләмәк лазымдыр.

Шакирдләрин нитгиндәки фонетик шивә хусусијјәтләрини арадан галдырылмасы иши о заман асанлаша биләр ки, мұәллим галын вә инчә антләри кечмәздән әввәл шакирдләрин әһәтә олундуғлары шивә шәраитиндә галын антләрин инчә антләрлә, инчә антләрин исә галын антләрлә әвәзләнмәси һалларыны мұәјјән едиб гурулашдырсын. Мұәллим галын антләрин инчә антләрдән төлөффүз мәхрәчи е'тибарилә нә кими фәргли хусусијјәтләрә малик олдуғуну шакирдләрә баша салмалы, онларын диггәтини сәсләрин әвәзләнмәси һадисәсини сөздә әмәлә кәтирдији дәјишикликләрә јөнәлтмәлидир.

Мұәллим «Галын вә инчә антләр» мөвзусуну кечәркән јазы тахтасында ашағыдакы типли гоша сөзләри шакирдләрә мұгајисә етдирмәлидир: гара-гәрә, тахта-тәхтә, араба-әрәбә, пајыз-пајиз, сары-сари вә с. Мұгајисәдән шакирдләрә ајдын олмалыдыр ки, сөзләр шивәдә олдуғу кими төлөффүз едиләркән ант сәсләр тәһриф олунур. Бу да бир чох һалларда сөзүн лексик мә'насынын дәјишмәсинә кәтириб чыхарыр.

Бундан сонра шакирдләр фонетик шивә хусусијјәтләрини әкс етдирән сөзләрә даир нүмунәләр сәјләјир, һансы сәсләрин әвәзләндији коллектив шәкилдә мұзакирә олунур, онларын јазылышы мәктәблинин орфографија лүғәтиндән тапылыр. Нәһајәт, төлөффүз вә јазылышы дргигләшдирилмиш сөзләр чүмләдә ишләдилир. Додагланан вә додагланмајан антләрин тәдрисини бу чүр тәшкил етмәк сәмәрәли нәтичә верир.

Мұәллим мұгајисә еләчәји фактлары өз мұшаһидәләри әсасында мұәјјәнләшдирмәли, мөвзулар үзрә гурулашдырмалы вә тәдрис просе-

синада јени грамматик таләффүзүн үстүлүкләрини шакирдләрә шүүрлу сурәтдә баша салмалыдыр. Мүәллим бу мәгсәдлә мүхтәлиф типли орфографик вә орфоеник чәдвәлләрдән истифада едә биләр.

Белә демәк сәһвдир	Белә демәк дүзкүндүр
бәфалы	вәфалы
үзүк	үзүн
чәкуш	чәкич
јахчи	јахшы
гошин	гошун
пенчәрә	пәнчәрә
серчә	сәрчә

Бу чүр чәдвәлләр шакирдләрә дүзкүн јазы гәјдаларыны өјрәтмәјә чох јахшы көмәк едир. Мүәллим чәдвәлдә верилмиш сөзләри шакирдләрә мүгајисә етдирир вә он-тара өз сәһвләрини шүүрлу сурәтдә баша салыр.

Һәр һансы һадисәни, факты вә ја објектив варлығы даһа јахшы дәрк етмәк үчүн ону башгалары илә мүгајисә етмәјин бөјүк әһәмийјәти вардыр. Лакин мәктәпләрдә апардығымыз мүшаһидә вә сәһбәтләр көстәрир ки, мүәллимләримизин бөјүк бир гисми ајры-ајры мөвзуларын тәдриси процесиндә кениш имканлар олмасына бахмајараг, шакирдләрин нитгиндәки диалектизмләрин гаршысынын алынмасында ән фәјдалы пријом олан мүгајисәдән лазымынча истифада етмириләр. Бунун башлыча сәбәби, һәр шејдән әввәл, мүәллимин мүгајисә едәчәји материаллары әввәлчәдән мүәјјәнләшдирмәмәсидир. К. Д. Ушински мүгајисәни һәр чүр аламаны тәфәккүр процесинин әсасы һесаб едәрәк јазыр: «Дүнјада биз һәр шеји мүгајисә васитәсилә билирик. Бизә һеч бир шејә охшатмаг мүмкүн олмајан вә һеч бир шејдән фәргләнмәјән бир шеј раст кәлсә, белә бир шеј мүмкүнсә, һәмин шеј һаггында һеч бир фикир сөјләјә билмәрик вә һеч бир сөз дејә билмәрик».

Бурадан ајдын олур ки, мүгајисә пријому шакирдләри дүшүнмәјә, мүһакимә јүрүтмәјә алышдырыр. ејин заманда биликләрин шүүрлу

мәнимсәнилмәсинә, һәтта шакирдләрин дүзкүн әдәби таләффүз вә јазы вәрдишләринин инкишафына да фәал көмәк едир. Мәһз буна көрә дә тәдрис процесиндә диалект таләффүзү илә әдәби таләффүзүн мүгајисәсиндән кениш истифада едилмәлидир. Мүгајисә едилән објект әввәлчәдән мүәјјән олмадыгда ону һансы мөвзу илә әлағәли шәкилдә мүгајисә етмәк дә мүмкүн дејил. Мәһз буна көрә дә мүәллим мүгајисә едәчәји фактлары мүшаһидәләр әсасында әввәлчәдән мүәјјәнләшдирмәли вә һәр бир мөвзу үзрә группләшдырмалыдыр ки, тәдрис процесиндә јени кечәчәји грамматик мәлүматла шакирдләрин нитгиндә мүшаһидә етдији јерли шивә хүсусийјәтләрини мүгајисә едәрәк әдәби таләффүзүн шивә таләффүзүндән үстүлүкләрини шакирдләрә шүүрлу сурәтдә баша сала билсин.

Икидиллелик шәрантиндә тәһсил алаш шакирдләр омоним сөзләри дүзкүн таләффүз етмир, сары әвәзинә сари, алма әвәзинә алма дејир вә јазырлар. Бу чүр нөгсанлара јол вермәмәк үчүн шивә хүсусийјәтини өз омоними илә мүгајисә етмәк лазымдыр. Сары, алма вә с. кими сөзләр чүмлә дахилиндә мүгајисә олунамалыдыр. Чүнки белә сөзләрин мәнасы јалпыз чүмлә дахилиндә дәгигләшир: «Севда сары палтар кејмишди». «Елишән элими сары, сонра кет». Сары сөзү биринчи чүмләдә сифәт, икинчи чүмләдә исә фәл јериндә ишләмишдир.

«Алма витаминләрлә зәркиндир». «Бу күн гатара билет алма». Алма сөзү биринчи чүмләдә әшја ады, икинчи чүмләдә исә һал-һәрәкәт билдирмәјә хидмәт етмишдир. Белә мүгајисә нәтичәсиндә шакирдләр чүмләдә сөзләрин дүзкүн ишләдилмәсинин зәрури олдуғуну тез гаврајырлар.

Диалект шәрантиндә шакирдләрә верилмиш морфоложи мәлүматы мөһкәмләндирмәк процесиндә диалектизмләр үзрә апарылан чалышмаларын мәтәниә шакирд нитгиндән көтүрүлмүш нөгсанлы сөзләр

дизит етмәк нитгдә јол верилән
гүсүрларын тәһинһинә көмәк едир.

Бәзи шакирдләр сөздәки бир не-
шә шәкилчинин јазылышы вә тәләф-
фүзүндә сәһвә јол верирләр. Бу чүр
сәһвләрә гаршы тәдричән мүбаризә
апарылмалыдыр. Мүәллим әввәлчә
бир шәкилчили (алер, бахун, сучи,
ал-ыр, бах-ын, су-чу), сонра икә ики
гә даһа чох шәкилчили (охијејди,
јазејди) сөзләрин јазылышыны вә
тәләффүзүнү изаһ етмәли вә ша-
кирдләрә онларла әлағәдар ча-
лышмалар үзәриндә ишләтмәлидир.

Шакирдләрин нитгиндәки шивә
хүсусијјәтләринин мүвәффегијјәтлә
арадан галдырмаг үчүн мүәллимин
нүмунәви нитгинин дә мүәјјән ролу
вардыр. Гүсүрлу нитгә малик олан
мүәллим шакирдләрә һеч бир тәсир
көстәрә билмәз. Көрәк мүәллим өзү
әдәби дилин нормаларыны јакшы

билсин, буилара дүзкүн әмәл етсин
ки, шакирдләринин дә бу ишә алыш-
дырсын.

Мүәллим сөзү дүзкүн вә ајдын,
мәналы вә тәсирли демәји бачар-
малы, данышыг техникасы, диксија-
тәләффүз вә сәсин тону кими чә-
һәтләрә бәләд олмалыдыр. Ајдын
диксија дедиклә ајрылыгдә һәр бир
саит вә самитин, еләчә дә бүтүнлүк-
дә сөз вә чүмләләрин дүрүст вә ај-
дын тәләффүз едилмәси нәзәрдә ту-
тулур.

Фонетик вә морфоложи шивә
сәһваларинин арадан галдырылмасы
үчүн мүхтәлиф јоллардан — фоне-
тик вә морфоложи тәһлил, ејникөк-
лү сөзләрин тапылмасы, орфоепик
чәдвәлләрдән, карточкалардан, мү-
гајисә вә тутушдурмалардан исти-
фадә олунмасы хүсуси әһәмијјәт
кәсб едир.

СИНТАКТИК АНЛАЈЫШЛАРЫН БЕРИЛМӘСИ ПРОСЕСИНДӘ ДҮЗКҮН ТӘЛӘФФҮЗ ВӘРДИШЛӘРИНИН АШЫЛАНМАСЫ

Кәрим КӘРИМОВ

Азәрбајчан ЕТПЕИ-нин елми ишчиси

Шакирдләрин икинчи дилә јијә-
ләймәләри үчүн онлара јалһыз ај-
ры-ајры сөзләрин тәләффүзү вә
мәналарыны өјрәтмәк аздыр, һәм
дә нитг ваһиди олан сөзләри кон-
текстдә ишләтмәк бачарығы ашыла-
маг бөјүк әһәмијјәт кәсб едир.

Инсан фикри чүмләләр васитәси-
лә ифадә едилир. Чүмлә һаггында
анлајышын шакирдләрдә дүзкүн
формалашдырылмасы јухары си-
нифләрдә бүтөвлүкдә синтаксис
курсунун мүвәффегијјәтли тәдриси-
нә мүсбәт тәсир көстәрир. Чүнки
һәр һансы синтактик категорија
чүмлә әсасында ајдылашдырылыр.
«Чүмлә» анлајышынын дүзкүн фор-
малашмасы икә «сөз бирләшмәлә-
ри» анлајышынын дүзкүн мәнимсә-
нилмәси илә билаваситә бағлыдыр.

I—III синифләрдә шакирдләр өј-
рәнирләр ки, ајры-ајры сөзләр чүм-
лә дахилиндә бир-бири илә әлағәјә
кирир, бирләшир, мәнача бири ди-

кәрини ајдынлашдырыр, тамамла-
йыр, мүәјјән бир фикри ифадә едир.
Әлағәјә кирән сөзләр икә чүмлә да-
хилиндә сөз бирләшмәләри кими
формалашыр. Ушаглар чүмләнни
битмиш фикир ифадә етмәсини,
грамматик чәһәтдән формалашма-
сыны, мүвафиг нитонасијаја малик
олмасыны мәнимсәјирләр.

Чүмләнни әсас әләмәтләри бир-
бири илә үзви сурәтдә бағлыдыр.
Буилары тәчрид олунмуш шәкилдә
тәсәввүр етмәк мүмкүн дејил. Она
көрә дә сөз, сөз бирләшмәси вә
чүмлә анлајышларынын мүгајисәли
шәкилдә шәрһи јолу илә практик
шәкилдә даһа асан мәнимсәнилә
биләр.

Талыш тәркибли мәктәбләрдә иб-
тидан синиф шакирдләринин нит-
гиндә мүвафиг лексик-грамматик
форманы нәзәрә алмагла бағлы бу-
рахылан тәләффүз нөгсанларынын
арадан галдырылмасы үчүн: 1) сөз-

дә чүмләнн мугајисә етмәк (тәклик-дә көтүрүдмүш сөзү јериндә ишләтмәк үзрә чалышмалар); 2) сөз бирләшмәси илә чүмләнн мугајисә етмәк (сөзләрин бир-бири илә әлагәјә кирәк чүмлә әмәлә көтүрмәк үзрә чалышмалар); 3) садә мүхтәсәр чүмләләри суалларын көмәји илә кенишләндирмәк (һәмнн чүмләләрдә чүмләнн әсас әләмәтләри үзәриндә чалышмалар); 4) верилмиш сөзләри бир-бири илә әлагәләндириб чүмләләр тәртиб етмәк; 5) мувафиг чүмләләрә суаллар вермәк (һәмнн чүмләләрин интонасијасы үзәриндә чалышмалар); 6) чүмләдә сөзләрин әлагәси; 7) сөз бирләшмәләринә аид чалышмалар апармаг ләзимдыр.

Мүшаһидәләр көстәрир ки, талыш тәркибли мәктәпләрдә шакирдләр истәр јазыда, истәрсә дә шифаһи данышыгда сөзләр арасында узлашма әлагәсиннн тәләбләринн көзләјә билмир вә чох вахт ашағыдакы характерли нөгсанлара јол верирләр. «Мән Арифлә китабханада олдуғ. Сән гардашыңла данышдыңыз. О, достлары илә китабханада олдулар. Һамы дүвәнки јерә кетмишдиләр. Онлар бизи ешитмәди вә с.»

Икидиллилик шәраитиндә бу чүр нитг нөгсанлары арадан галдырмаг үчүн хусуси өјрәдичи иш апармаг тәләб олунур. Она көрә дә мүәллим көстәрир ки, 1, 2, 3 вә 4-чү чүмләләрдә мүбтәдалар тәк олдуғу үчүн хәбәр дә тәк олмалыдыр. 5-чи чүмләдә исә мүбтәдә чәм шәкилчиси тәбул етдијиндән хәбәр дә чәм олмалыдыр.

Експериментал синифләрдә һәмнн чүмләләри ејни заманда чәм шәклиндә дә дәгиг ишләтмәк шакирдләрдән тәләб едилди. Шакирдләрин әксәријәти тапшырығы дүзкүн јеринә јетирди.

Експериментал тәлим заманы узлашма әлагәсилә бағлы шакирдләрдә установка јаратмаг мәгсәдилә онларла илкин практик иш апарылды.

Мәлүмдур ки, һәмчине хәбәрләр мүбтәдә илә узлашыр. Адәтән, бу

узлашма мүбтәдә илә сонунчу һәмчине хәбәр арасында кедир. Әввәлинчи һәмчине хәбәрләрдә исә шәкилчиләр ихтисар едилди. Тәчрүбә көстәрир ки, талыш тәркибли мәктәпләрдә шакирдләрин әксәријәти һәмнн ихтисарларын апарылмасында нөгсанлара јол верирләр ки, бу да чүмләннн услубча јанлыш олмасы илә нәтичәләнир. Чүнки талыш дилиннн хусусијјәтинә көрә истәр һәмчине мүбтәдалар хәбәрлә, истәрсә дә һәмчине хәбәрләрин һамысы мүбтәдә илә узлашмалыдыр: мәсәлән, «Сәбирән, Камилән, Таһирән топланышдә бәкә иштирак быкә» (Сәбирә, Камилә вә Таһирәннн топланышда иштирак етмәси вачибдир)...

Белә нөгсанлары арадан галдырмаг мәгсәдилә експериментал синифләрдә шакирдләр мүхтәлиф шәкил вә мәтнләр үзәриндә данышдырылды, бәзи услуби нөгсанлар гејдә алынды. Биринчи тәчрүбәдә шакирдләрин әксәријәти «Ғадынлар анамда көрүшдүләр, данышдылар, күләшдүләр» чүмләсиннн ишләдирдиләр. Мүәллим бурадакы һәмчине хәбәрләри (көрүшүрдүләр, данышырдылар, күләшүрдүләр) һеч дә һамысынын мүбтәдә илә (Ғадынлар) узлашдырылмасына еһтијаж олмадығыны көстәрир вә ајдынлашдырыр ки, белә һалларда һәмчине хәбәрләрдән јалныз сонунчусу (күләшүрдүләр) мүбтәдә илә узлашдырылмалы, әввәлинчиләрдә исә иди көмәкчи фе'ли вә чәм шәкилчиләри ихтисар олунмалыдыр. Көстәрилән чүмләннн «Ғадынлар анамда көрүшүр, данышыр, күләшүрдүләр» ки ми ишләдилмәси мәғбул сајылмасы барәдә әтрафлы мәлүмат верир. Бу мәгсәдлә һәмчине хәбәрләрин мүбтәдә илә узлашмасыны мугајисәли шәкилдә изаһ етмәјә имкан верән ашағыдакы нөв әјаниликдән истифада едилди.

Чәдвәл үзәриндә мүшаһидә апаркән мүәллим шакирдләрин диггәтини һәр ики сүтунда верилән чүмләләрин Азәрбајҗан дилиннн гејдә вә гануцларына ујғун олмасына бахмајараг, якинчи сүтундакы

Ушаглар чалырлар, охујурлар вә ојна-
ырлар.
Ғадылар аһамла көрүшүрдүләр, даны-
шырдылар, күлүшүрдүләр.
Сәбирәнин, Камиләнин вә Таһирәнин
топланында иштирак етмәси вачибдир.

Ушаглар чалыр, охујур вә ојнајырлар
Ғадылар аһамла көрүшүр, данышыр вә
күлүшүрдүләр.

Сәбирә, Камилә вә Таһирәнин топланын-
да иштирак етмәси вачибдир.

чүмләләрин үслубу чәһәтдән даһа
мүнәсиб һесаб едилдијинә јөнәлт-
мәлидир. Шакирдләрә дүзкүн тә-
ләффүз вәрдишләри ашыламағ үчүн
һансы сәмәрәли вәситә вә јоллардан
истифадә олунурса олунсун, һәр бир
чүмләнни интонасијасы мә'на ба-
хымындан тәһлили фәјдалыдыр.
Шакирд баша дүшмәлидир ки, ин-
тонасија чүмләнни тәшкил едән сөз
вә ифадәләри бир фикир әтрафында
бирләшдирмәклә бәрәбәр, орадаки
әсас мәғсәдн билдирән грамматик
вәситәләрдән биридир. Һәр һаңсы
чүмләјә интонасија варианты сечә
билмәк үчүн һәмни чүмләнни мә'-
насыны јахшы дәри етмәк ләзым-
дыр. Чүмләнни нәгли, суал, нида
характери даһымасы мүәллифин
ғаршыја гојлуғу мәғсәддән асылы-
дыр. Һәмни мәғсәд охучуја ајдын
олмаса, нәзәрдә тутулан чүмләләр
үчүн дүзкүн интонасија варианты
сечмәк мүмкүн дејилдир. Мәсәлән,
Сизә сојугдур (нәгли), Сизә сојуг-
дур? (суал), Сизә сојугдур! (нида)
чүмләләри талыш зонасында ејни
интонасија илә Сојугдур, кими
ифадә олунур. Нәтичәдә динләјән
шәхс чох вахт һәмни ифадәнни мә'-
насыны аилаја билмәдији үчүн она
дүзкүн интонасија да сечә билмир.
Демәли, интонасија мәһз мә'наһын
тәләбиндән доғур вә онун ифадәси-
нә хидмәт едир. Она көрә дә ики-
диллилик шәрәнтиндә «чүмлә» ан-
лајышының шакирдләрин һафизә-
синдә даһа мөһкәм формалашмасы
үчүн интонасија үзәриндә мүшаһи-
дә кениш јер верилмәлидир.

Мәғсәдә көрә чүмләнни нөвләрини
шакирдләрә өјрәдәркән һәмни чүм-
ләләри талыш дилиндә ифадә етдир-
мәклә сәс, сөз вә чүмләнни дәјишил-
мәсинә хүсуси диггәт јетирилмиш,
фәрғли чәһәтләри практик сурәтдә

шакирдләрә ајдылашдырылмыш-
дыр. Сонра ашағыдаки характерли
чалышмалар вәситәсилә мүмарисә-
ләр тәшкил едилмишдир.

Ашағыдаки сөzlәри шәхсә көрә
дәјишмәклә чүмләдә ишләдин, сон-
ра тәләффүз един (сојуг, исти, јуху).

Биринчи мүмарисәдә шакирдлә-
рин әксәријјәти (78 фәиз) һәмни
сөzlәри ашағыдаки шәкилдә мәғбул
сајарағ шәхсә көрә дәјишдирдиләр:
сојугдур истимдир јухудур
сојугдур истиндир јухудур
сојугдур истидир јухудур

Она көрә дә икинчи мүмарисәни
сөzlә чүмләнни мүғайисәсинә һәср
етдик. Бунун үчүн тәклидә көтү-
рүлмүш сөзү чүмлә јериндә ишләт-
мәк үзәриндә өјрәдичи тәчрүбә апар-
дығ. Шакирдләрә баша салдығ ки,
тәк-тәк сөzlәр битмиш фикир ифадә
елиб чүмлә әмәлә кәтирә биләр. Бу-
нун үчүн һәмни сөз грамматик чә-
һәтдән формалашмалыдыр. Бу фор-
малашма исә ја интонасија, ја шә-
килчи, ја да башга сөzlәрлә әлағәјә
кирмәклә ифадә олунмалыдыр.

Тәчрүбә көстәрир ки, талыш тәр-
кибли мәктәпләрин ибтидан синиф
шакирдләри шифаһи нитгдә интона-
сија ғәјдаларына әмәл етмәклә чә-
тивлик чәкирләр. Бә'зән нәгл јолу
илә ифадә олунмалы фикир суал
шәклиндә ортаја чыхыр. Мәсәлән,
«О, јахшы һәкимдир» чүмләсини
«О, јахшы һәкимдир?», јахуд «Сиз
достунузу көрдүнүз» чүмләсини исә
«Сиз достунузу көрдүнүз?» кими су-
ал шәклиндә ишләдирләр. Талыш зо-
насында белә нөгсанлар чох вахт
мәғбул сајылыр. Шүбһәсиз, бу чүр-
јанлыш тәләффүз әдәби дилимизин
тә'сир гүввәсини азалдыр. Нитгин
анлашыглыгына мәнфи тә'сир көс-
тәрир.

Она көрә дә I синифдән башлаја-

раг шәкил үзәриндә шакирдләрнн чүмлә һаггындакы тәсаввүрләрннн кенишләндирилмәсилә бағлы мұмарисләрнн тәшкил едилмәси вәчибдир. Буна көрә дә экспериментал синифләрдә шакирдләрә мұхтәлиф сәријалы шәкилләр үзәриндә мұстәғил чалышмалар ичра етдирмәклә белә нөгсәнлары арадан галдырмаға наил ола билдик.

Фикримизи ајдылашдырмаг мәгсәдилә контрол вә экспериментал синифләрдә апарылмыш јохлајычы ишләрдән бир нүмунә көстәрәк.

«Бәһрам гарангушу евә кәтирди» чүмләсиндә вургунун јерини дәјишдирмәклә ону мұхтәлиф интонасија илә ифадә един.

Контрол III синифләрдә шакирдләр чүмләни белә ишләтдиләр:

1. Бәһрам гарангушу евә кәтирди.
2. Гарангушу евә Бәһрам кәтирди.
3. Бәһрам евә гарангушу кәтирди.

Лакин һәмнн чүмләни суал шәклиндә ишләдә биләрсәнми? суалына чаваб верә билмәдиләр.

Экспериментал синифләрдә исә «мә'ишәт интерференсијасыны» бир принцип кими нәзәрә алмагла, нитгдә мұвафиг лексик-грамматик формалы динамик чалышмалар ичра етмәклә бир сыра мұсбәт нәтичәләрнн

әлдә едилмәсинә наил олдуг. Экспериментал синифләрдә «Бәһрам гарангушу евә кәтирди» чүмләсилә бағлы тәчрүбәдә иштирак едән 68 нәфәр шакирддән 63-ү (95,5%) вургунун јерини дәјишдирмәклә интонасијаға көрә чүмләни дүзкүн тәләффүз етмишдир.

Вургунун јерини дәјишмәклә интонасијаға көрә чүмләни мәзмунунун дәјишилмәсинә аид апарылмыш тәчрүбәләр талыш тәркибли мәктәпләрдә ибтидан синиф шакирдләрннн дүзкүн тәләффүз вәрдишләрннн инкишафында бөјүк практик әһәмијјәт кәсб едир.

Беләликлә, ибтидан синифләрдә «Чүмлә» вә «Сөз бирләшмәләри»нә аид илкин аилајышларының мәнимсәнилмәси икидиллилик шәraitиндә шакирдләрнн дүзкүн тәләффүз вәрдишләрннә јијәләнмәләриндә бөјүк әһәмијјәт кәсб едир. Талыш тәркибли мәктәпләрдә Азәрбајжан дилини тәдриси процесиндә нитг мұвафиг лексик-грамматик форманы нәзәрә алмагла бағлы чалышмаларын ичрасына хусуси јер вермәк, һәм дә белә чалышмалары јеринә јетирәркән фонетика, орфоэпија вә морфолокијаға аид газанылмыш вәрдишләрә әсәсланмаг зәруридир.

ҲЕСАБЛАМА ЗАМАНЫ ЈОЛ ВЕРИЛӘН СӘЪВЛӘР ВӘ ОНЛАРЫН АРАДАН ГАЛДЫРЫЛМАСЫ

Идрис ӘЛИЈЕВ

В. И. Ленин адына АПИ-нин досенти

Ибтидан синиф шакирдләрннә ријазиијатын өјрәдилмәсиннн әсас проблемләрнндән бири онларда һесаблама бачарығының формалашдырылмасыдыр. Шакирдләрнн һесаблама бачарығына јијәләнмәләри мұрақкәб просес олдугундан онлар әввәлчә бу вә ја дикәр һесаблама пријомуну мәнимсәмәли, тәкрар мәшгләр нәтичәсиндә һесабламань тез јеринә јетирмәји өјрәнмәли вә тәдричән нәтичәни әзбәр јада салмағы бачармалыдырлар. Онларын бир һиссәси һесаблама заманы сәһвә јол верирләр.

Ашағыда шакирдләрнн һесаблама заманы јол вердикләри бәзи сәһвләри вә онларын арадан галдырылмасы јолларыны гејд едирик.

1. Тәчрүбә көстәрир ки, шакирдләр 10 даирәсиндә һесабламань өјрәнәркән топлама вә чыхмада сәһвә јол верирләр. Онлар һәмнн әмәлләрнн һәр икисини бә'зән ејни гајдада, топлама кими јеринә јетирирләр. Мәсәлән, шифаһи һесаблама апараркән $6 + 2 = 8$ әвәзинә $6 - 2 = 8$ јазырлар. Белә сәһвин мејдана кәлмәсинә сәбаб биринчи нөвбәдә шакирдләрнн һесаблама материалларындан кифајәт гәдәр истифада етмәмәләри вә буна көрә дә һәр икн һесаб әмәлини ријазии мәзмунуну әјани олараг мәнимсәмәләридир.

Буну нәзәрә алараг мұәллим әввәлчә шакирдләрнн һесаблама материалларындан истифада етмәклә топлама вә чыхма әмәлләрннн ри-

мээмунуну мөннмсэмэлэринэ хүсүсү фикир вермэлдир. Шакирдлэр билмэлдирлэр ки, натурал эдэдлэр чохлуугунда топлама заманы алыннан нэтичэ илк көтүрүлэн эдэддэн (биринчи топланандан) бөжүк чыхма заманы нсэ кичик олмалдыр.

Бу ријази факты шакирдлэрде формалашдырмагдан өтрү эввэлчэ эжаниликдэн истифадэ етмэккэ вэ кет-кедэ эжаниликсиз кифајет гэдэр мисал һэлл етдирилмэлдир. Бу заман ашагыдакы пријомдан истифадэ етмэк мәсләһәтдир.

$$\begin{array}{ll} 1) \quad 6 + 3 = 9; & 6 < 9; \\ & 7 + 5 = 12; & 7 < 12; \\ & 9 + 8 = 17; & 9 < 17; \\ 2) \quad 5 - 1 = 4; & 5 > 4; \\ & 4 - 3 = 1; & 4 > 1; \\ & 11 - 8 = 3; & 11 > 3; \end{array}$$

$$\begin{array}{ll} 6 - 3 = 3; & 6 > 3. \\ 7 - 5 = 2; & 7 > 2. \\ 9 - 8 = 1; & 9 > 1. \\ 5 + 1 = 6; & 5 < 6. \\ 4 + 3 = 7; & 4 < 7. \\ 11 + 8 = 19; & 11 < 19. \end{array}$$

Һәр дэфә шакирдлэрә ашылајырыг ки, һәр һансы натурал эдэдә сыфырдан фэргли истәнилән натурал эдәди алава етдикдә о бөјүјүр.

Һәр һансы натурал эдәддән сыфырдан фэргли истәнилән натурал эдәди чыхдыгда, бу эдәддән кичик эдәд алыныр. Гејд едилмэлдир ки, чыхылан натурал эдәд верилән натурал эдәддән (јә'ни азаланнан) кичик вэ барәбәр ола биләр.

3) Сонра ашагыдакы кими мүгајисә апармаг мәсләһәтдир.

$$\begin{array}{l} а) \quad 5 + 3 > 5 - 3; \\ \quad 12 - 4 < 14 + 4; \\ б) \quad ујеун ишараләри јазып: \\ \quad 6 + 2 * 6 - 2; \\ \quad 13 - 8 * 13 + 8; \\ \quad 11 + 4 * 11 - 4; \end{array}$$

$$\begin{array}{l} в) \quad әмәли јеринә јетирмәк олармы: \\ \quad 9 + 1; 13 - 2; 5 - 8; 10 - 9; \\ \quad 1 + 5; 1 - 5. \end{array}$$

Белә мисаллар васитәсилә ашагыдакы кими үмүмиләшмә апармаг олар ки, бу да шакирдләрин натурал эдәдлэр чохлуугунда топлама, чыхма вэ онларын мүгајисәсинә

анд элдә етдикләри конкрет биликләрин вэ аялајышларын мөһкәмләнемәсинә вэ формалашмасына сәбәб олур:

$$а) \quad a + v = c \text{ нсә, онда } a < c, v < c, c > a, c > v.$$

$$б) \quad a - v = c \text{ нсә, онда } c > 0, c > 0 \text{ олдугда, } a > c \text{ вә } a > v.$$

Бурада $v > c, v < c$, јахуд $v = c$ ола биләр. $c = 0$ олдугда $a = v$ олур.

в) $a + v > a - v$, јә'ни ики натурал эдәдин чәми һәмишә онларын фэргиндән бөјүк олур. $a - v < a + v$, јә'ни ики натурал эдәдин фэрги һәмишә онларын чәминдән кичик олур.

Тәчрүбә көстәрир ки, шакирдлэрә сонунчу нәтичәләри мөһкәм ашыладыгда онлар јухарыда көстәрилән кими сәһвләрә јол вермирләр.

2. Шакирдлэр мө'тәризәләр иштирак едән әмәлијјатлары јеринә јетирәркән, чәм вэ фэрги әлава едәркән, јахуд чыхаркән сәһвләрә јол верирләр. Ашагыда белә сәһвләрдән бәзиләрини көстәририк:

$$1) \quad 60 - (40 + 7) = 60 - 40 + 7 = 20 + 7 = 27.$$

$$2) \quad (50 + 16) - 12 = (50 - 12) + (16 - 12) = 38 + 4 = 42.$$

$$3) \quad 60 - (40 - 7) = 60 - 40 - 7 = 20 - 7 = 13.$$

Белә сәһвләрә әлағәдар шакирдләрә мүгајисәли шәкилдә ашагыдакы кими мисаллар һэлл етдирмәк мәсләһәтдир:

$$1) \quad 60 - 47 = 13.$$

$$60 - 47 = 60 - (40 + 7) = (60 - 40) - 7 = 20 - 7 = 13.$$

$$67 - 40 = 27.$$

Шакирдлэр көрүрләр ки, онлар 60-дан $40 + 7 = 47$ -ни чыхмајыблар. Белә мисаллар һәлли илә әлағәдар изай едилмэлдир ки, һәр һансы эдәддән чәми чыхмаг үчүн топлананлардан һеч бирини ажрылыгда һәмин эдәддән чыхмаг, јахуд топлананларын чәмини һәмин эдәддән чыхмаг лазымдыр. Шакирдлэр көрүрләр ки, онлар чәми чыхаркән топлананларын бирини чыхмыш, дикәрини нсә әлава етмишләр вэ буна көрә дә 60-дан 47-ни чыхмаг әвәзинә $60 + 7 = 67$ -дән 20-ни чыхыблар.

Буну белә үмүмиләшдиририк:

$$a - (v + c) = (a - v) - c.$$

$$2) (50+16)-12=66-12=54.$$

$$(50+16)-12=50+(16-12)=$$

$$50+4=54.$$

Изаһ едилір ки, бир нечә әдәди чаминдән һәр һансы әдәди чыхмаг үчүн бу әдәди топлананларын анчаг бириндән (бу топланан һәммин әдәдән бөјүк, јахуд она бәрабәр олмалыдыр) чыхмаг кифәјәтдир. Шакирдләре адын олур ки, онлар топлананларын һәр бириндән 12-ни чыхмышлар вә бунунла да сәһвә јол вермишлар.

Үмүмиләшдиририк:

$$(a+b)-c=(a-c)+b; a \geq c \text{ исә}$$

$$(a+b)-c=a+(b-c); b \geq c \text{ исә.}$$

$$3) 60-(40-7)=(60-40)+7=$$

$$20+7=27.$$

Изаһ едирик ки, һәр һансы натурал әдәддән ики натурал әдәдин фәргини чыхмагдан өтрү, бу әдәддән азаланы чыхыб, чыхылана әла вә етмәк ләзимдыр.

Шакирдләр көрүрләр ки, онлар сәһв едәрәк 60-дан һәм азаланы (40-ы) вә һәм дә чыхыланы (7-ни) чыхмышлар.

3. Тәчрүбә көстәрир ки, шакирдләр топлама вә чыхма заманы бә'зән ашағыдакы сәһвләре јол верирләр:

$52+4=56$ әвәзинә, онлугларын үзәринә тәкликләри (4-ү) әла вә едәрәк $52+4=92$ алырлар.

$67-5=62$ әвәзинә 5-и 6 онлугдан чыхараг $67-5=17$ алырлар.

$$58-30=28 \text{ әвәзинә } 58-30=55$$

$$64+20=86 \text{ әвәзинә } 64+20=66$$

алырлар.

Белә сәһвләрин арадан галдырылмасындан өтрү мұәллим ујғун мисаллар һәлл етдирмәклә шакирдләре мәнимсәтмәлидир ки, тәкликләрлә тәкликләри, онлугларла онлуглары вә с. топламаг, тәкликләрдән тәкликләри, онлуглардан онлуглары вә с. чыхмаг ләзимдыр.

Бу мәсәдлә, апарылан әмәлијјатын мәзмунунун шифаһи олараг изаһ едилмәси фәјдалыдыр:

—52-дә нечә тәклик вар? (Әлли ики).

Әлли ики тәклијин үзәринә дөрд тәклик әла вә етдикдә нечә тәклик алыныр? (Әлли алты).

— Сән нечә тәклик алмысан? (Дохсан ики).

Нәдә сәһв етмисән? (Ики тәклијин үзәринә дөрд тәклик әла вә етмәк әвәзинә беш онлуг үзәринә онлуг әла вә етмишәм).

—«67—5» ифадәсиндә 5 тәкликдир, јохса онлуг? (Тәкликдир).

— Беш и нәдән чыхмалыјыг? (Једди тәкликдән).

— Сән нечә етмисән? (6 онлугдан бешини чыхмышам).

—«58—30» ифадәсиндәки отузда нечә онлуг вар? (Үч онлуг).

— Буну нәдән чыхмалысан? (Беш онлугдан).

— Сән нечә етмисән? (Сәккиз тәкликдән үчүнү чыхмышам).

— $40+20$ ифадәсиндә 64-үн үзәринә нечә онлуг әла вә етмәлисэн? (Ики онлуг).

— Ики онлугу нәјин үзәринә әла вә етмәлисэн? (Алты онлугун).

— Нечә онлуг алыныр? (Сәккиз онлуг).

— Сән нечә етмисән? (Ики онлугу дөрд тәклијин үзәринә әла вә етмишәм).

4. Бә'зән шакирдләр артыг әмәлијјат апарырлар, јахуд әмәли јеринә јетирмирлар: мәсәлән, $53+20=75$; $86-50=30$. Көрүндүјү ки, биринчи мисалда 2 һәм бешин вә һәм дә үчүн үзәринә әла вә едилмишдир. Икинчи мисалда исә 8 онлугдан 5 онлуг чыхылмыш, 6 тәклик исә нәзәрә алынмамышдыр.

Көстәрилән сәһвләри арадан галдырмагдан өтрү мұәллим јеринә јетирилән әмәлијјатын доғрулуғуну јохлатдырмалыдыр. Бундан өтрү компонентләрлә әмәл нәтичәси арасындакы асылылыгдан истифадә едилмәлидир. Белә ки, 75-дән 53-ү чыхдыгда 20, 20-ни чыхдыгда исә 53 алынмалыдыр. 20-ни чыхмаг да һа әлверишлидир. $75-20=55$ алыныр ки, бу да әмәлијјатын дүзкүн јеринә јетирилмәдијини көстәрир. Бурада белә дә һәрәкәт етмәк олар: көстәрилән сәһвә јол верән шакирдә $20+53$ чәмини тапмаг тапшырылыр. Бу заман шакирд өз билдији ки, һәрәкәт етдикдә әввалки нәтичәни алмајачаг.

Иккинчи мисалын һәллини јохла-
маг үчүн чыхыланла (50) фәргн
(30) топламаг лазымдыр.
 $50+30=80$ алыныр ки, бу да эмә-
лијәтнн дүзкүн јеринә јетирилмә-
динн кәстәрир. Бу иш мүнтәзәм
апарылмалыдыр. Чалышмаг ла-
зымдыр ки, шакирдләр јол вердик-
ләри сәһвләри өзләри тапсынлар.

Шакирдләрә аңлатмаг лазымдыр
ки, тәкликләрдә тәкликләр, онлуг-
ларла онлуглар топланмалыдыр.
Тәкликләри топладыгда алынн
тәкликләрин сајы ондан чох олар-
са, бир онлуг онлугларын үзәринә
алава едилір. Тәкликләрдән тәклик-
ләр, онлуглардан онлуглар чыхыл-
малыдыр. Азаланын тәкликләри чы-
хыланын тәкликләриндән аз онлуг-
да азаланын бир онлугуну хырда-
лајараг онун тәкликләри үзәринә
алава етмәк лазымдыр.

5. Тәчрүбә кәстәрир ки, шакирд-
ләр вурма вә бөлмә заманы ашағы-
дакы кими сәһвләрә јол верирләр:

1) Вурма чәдвәлиндән истифадә
едәркән сәһвә јол верирләр. Бу,
әсәсән 7×8 ; 7×9 ; 6×9 кими һасиллә-
рин тәјини заманы олур. Буна јол
вермәмәк үчүн һәмни һасилләри вә
ејни заманда чәдвәл үзрә вурманы
тез-тез тәкрарламаг мәсләһәтдир.

2) 1-ә вә 0-а вурмада дәјишк-
лијә јол верирләр ки, бу да сәһвә
сәбәб олур.

$8 \times 1 = 0$; $7 \times 0 = 7$; $0 : 6 = 6$.

3) Шакирдләр $99 : 33 = 3$;
 $48 : 12 = 4$ кими сәһвләрә јол верир-
ләр. Бурада сәһвә јол верилдијини
аңлатмаг үчүн нәтичәнин доғрулу-
гуну јохлатдырырыг. Бу заман
« 33×33 » һасилинин 99-дан, « 44×12 »
һасилинин исә 48-дән чох бөјүк ол-

дуғу көрүнүр вә бөлмәнин дүзкүн
апарылмадығы алыныр.

Шакирдләрә аңлатмаг лазымдыр
ки, онлар онлуглары онлуглара бө-
лүб тәкликләр јериндә јазараг сәһв
нәтичә алмышлар. Онлара изаһ
едилмәлидир ки, онлуглары онлуг-
лара бөлмәк (јәни 3 вә 4 алмаг)
кифәјәтдир.

4) Шакирдләр галыглы бөлмәдә
даһа чох сәһвә јол верирләр. Бу,
дүзкүн олмајан галыгын вә ја гис-
мәтин алынмасында өзүнү кәстәрир.

$69 : 7 = 8$ (галыг 13)

$44 : 6 = 6$ (галыг 8)

кими сәһвләрә јол верирләр. Көрүн-
дүјү кими, шакирдләр 1-чи мисалда
садәчә олараг 56-ны 7-ја, 2-чи ми-
салда исә 44-ү 6-ја бөлмүш, алынн
галыглара фикр вермәмишләр. Бу
сәһви арадан галдырмагдан өтрү
һәр дәфә мисал һәлли заманы ша-
кирдләрә хатырлатмаг лазымдыр
ки, бөлмә дүзкүн апарылдыгда га-
лыг бөлмәдән кичик олмалыдыр.
Буну јохламагла шакирд бөлмәнин
там јеринә јетирилмәдијини мүнәјјән
едир.

Шакирдләр ашағыдакы кими сәһ-
вә дә јол верирләр.

$42 : 5 = 7$ (галыг 2)

Көрүндүјү кими, бурада алына-
чаг галыг дүз тапылмыш, лақин
гисмәт дүз тапылмамышдыр. Белә
сәһви арадан галдырмагдан өтрү
апарылан эмәлијјатын доғрулугуну
јохлатмаг лазымдыр. Шакирдләр
билмәлидирләр ки, бөләни гисмәтә
вуруб, алынн һасилин үзәринә га-
лыгы алава етдикдә бөлүнән алын-
малыдыр. Бурада $5 \times 7 = 35$; $35 + 2 =$
 37 олур. Шакирдләр көрүрләр ки,
гисмәтдә 7 јох, 8 алынмалыдыр.

РИЈАЗИЈАТЫН ТӘДРИСИНӘ РӘҲБӘРЛИК ВӘ НӘЗАРӘТИН ТӘКМИЛЛӘШДИРИЛМӘСИ

Баләли ВӘЛИЈЕВ

ММТИ-нин методисти, педагожи елмләр намизәди

Орта мәктәб јетишмәкдә олан
кәч нәслә ријазијјатдан елә билик,
бачарыг вә вәрдишләр системи вер-
мәлидир ки, онлар мәктәби битир-
дикдән сонра истәһсалатын һәр

һансы саһәсиндә чалышмаг, пешәлә-
рә јијәләнмәк үчүн мүнәлиф тех-
ники әдәбијјаты охујуб баша дүш-
мәји бачармагла јанашы истәдиклә-
ри али вә орта техники, мәктәбләр-

дә тәһсилләрини давам етдирә билсинләр. Бу һагда көркәмли Совет ријазиијатчысы академик А. Н. Колмогоров јазыр: «Принсип е'тибарилә ријазиијатын тәтбиги саһәләри гејри-мәһдуддур. Бунула алагәдар олараг, өлкәмизин ријазиијаты камил билән, ону елм вә техниканын, халг тәсәрруфатынын вә мәшәтимизин мухтәлиф саһәләринә тәтбиг етмәји бачаран мүтәхәссисләрә бөјүк еһтијачы вардыр. Ријазиијатын бүгүнкү икә мәктәбдә гојулур.

Лакин бир сыра мәктәбләрдә ријазиијат тәдрисини кејфијәти јухарыда көстәрилән вәзифәләрин өһдәсиндән кәлмәк үчүн лазими имканлар јаратмыр. Бунун асас сәбәби бир тәрәфдән ријазиијат мүәллимләринин елми-нәзәри һазырлығы, педагожи усталыгы илә, диқәр тәрәфдән ибтидан синифләрдә ријазиијатын тәдриси кејфијәти, она рәһбәрлик вә нәзарәтлә бағлыдыр. Буну нәзәрә алараг биз бу мәғаләдә инспектор јохламалары вә методист мүшәһидәләринин тәһлили, мүәллимләр, мәктәб рәһбәрләри вә халг маарифинин диқәр рәһбәр ишчиләри илә апарылан мүсәһибәләр вә анкет сорғулары асасында орта мәктәб ријазиијатынын асасы һесаб едилән ибтидан ријазиијат тәһсили, она рәһбәрлик вә нәзарәтин бир сыра актуал мәсәләләринә тохунмаг истәрдиқ.

Апарылан јохлама вә мүшәһидәләр көстәрир ки, тәкмилләшдирилмиш програм вә дәрсликләрин тәтбиги илә алагәдар ибтидан синиф шакирдләринин ријазиијатдан биллик кејфијәти хејли јүксәлмишдир. Белә ки, ибтидан синиф шакирдләри мүстәгил олараг мәсәлә һәлли үчүн сәмәрәли јол тапмагда, һесаб әмәлләрини әсәсләндирмагда, мәсәләни һәм һесаби вә һәм дә чәбри јолла һәлл етмәкдә лазими биллик, бачарыг вә вәрдишләрә јијәләнмишләр. Шакирд ибтидан мәктәб ријазиијатынын башлыча идејалары олан гијмәт, миғдар, дәјәр, сүр'әт, мәсафә, заман кими ријазиијат аңлајышлар арасындакы асылылығлары

дәриндән билир, һесаб әмәлләринин компонентләрилә әмәл нәтичәләри арасындакы асылылығлары тәпдик һәллина тәтбиг етмәји, ријазиијатда һәрфләрин гијмәтинин дәјишмәсилә онларын әдәди гијмәтинин дәјишмәсинин характерини дүзкүн изаһ етмәји бачарырлар.

Инди ибтидан мәктәби битирән шакирдләрин чоху һәндәси фигуралары хассәләринә көрә бир-бириндән ајырмағы, тәләб олуан гурма ишларини асанлығла јеринә јетирмәји бачарыр, һәндәси фигураларын ени, узунлуғу, параметри, саһәси кими аңлајышларын маһијәтинин дүзкүн баша дүшүр вә онлардан мәсәлә һәллиндә бачарығла истифадә едирләр. Сон илләр I—III синиф шакирдләринин мүстәгил ишләмә бачарығы да хејли јүксәлмишдир. Шакирдләр ријазиијат аңлајышларын тәбиәтинин көстәрмәк үчүн мүшәһидә вә тәчрүбәләр апармагда, онларын нәтичәсини сәғлә ифадә етмәкдә, хусуси һәлләри арандырмагла үмуми нәтичәләр чыхармагда лазими практик вәрдишләр әлдә етмишләр. Ибтидан синиф мүәллимләринин һесаб материалларынын чәбр вә һәндәси элементләри илә алагәли шәкилдә тәдриси мәсәләләринә дәриндән јијәләнмәләри һесаб, чәбр вә һәндәси материалларынын шакирдләр тәрәфиндән шүурду мәнимсәнилмәсини хејли јакшылашдырмышдыр. Тәкмилләшмә програмын хусусијәтләрини нәзәр алыб ибтидан синиф мүәллимләри бу саһәдә рәһбәрлик вә нәзарәт тә'мин едән мәктәб рәһбәрләри I—III синиф шакирдләринин үмуми ријазиијат мәдәнијәтинин инкишафы, онларын фикри фәаллығынын артырылмасы вә програм материалларынын дәриндән мәнимсәнилмәси саһәсиндә хејли мүсбәт тәчрүбә топламышлар.

Бүтүн буларла јанашы, ибтидан синифләрдә ријазиијатын тәдриси саһәсиндә һәлә дә чидди нөгсанлар вардыр. Бир сыра мәктәбләрдә I—III синиф шакирдләринин биллик сәвијәсин програм вә дәрсликләри тәләбләринә чаваб вермир, онларын

жохлама кәмијјәтләри, өлчмә, шәһәрләр (һесаб шоткасы, хәткеш, шаһар, тәрәзи вә с.) ишләмә вәрәкәтләри шүүрлу вә инамлы биләкләрә әсасланмыр. Шакирдләр мәсәлә һаллини язылы вә шифаһи рәсәтләшдирилмәси (мәсәләни гојулушу, һаллини планы, өзүнәнәзарәт, шәһәрләрни јығчамлыгы вә тамлыгы вә с.), еләчә дә график мәдәнијјәти вә јијәләнимәишләр. Әдәд, өлчү, шаһир, кәмијјәт, һәрәкәт кими әкс ријазии аңлајышлар вә онларын вә әһтәсилә ифадә олунан һәјәти-тәһрүбә ситуасијалар һағгында шакирдләрни тәсәввүрләри вә ријазии методларын тәтбиги мәсәләләрини һәллиндә истифадә етмәк бачарыглары етһидир. Кичик јашлы мәктәблиләрини ријазиијјат һағгында илк математик тәсәввүрләри, онун өјрәндикләри башга тәдрис фәнләри илә әлағәләри һағгында биләкләри програм тәләбләриндән керәи галыр.

I—III синиф шакирдләриниң бәјүк бир гисми үмумиләшдирмә, мүһәјисә бачарыгы тәләб едән суалларә чаваб вермәкдә, әгән нәтичәләри әлдә етдикләри нәзәри биләкләр әсасында изаһ етмәкдә чәтинлик чәкирләр.

Мәлүмдур ки, I—III синифләрдә тәһлик гурмаға аид мәсәлә һәлли курсун мүһүм һиссәсини тәшкил едир. Тәсәдүфи сечилмиш бир нечә синифдә апарылмыш директор јохламаларыны, јохлама вә сынағ јазы ишләриниң тәһлили кәстәрир ки, III синиф шакирдләриниң бир гисми тәһлик гурмаға аид мәсәлә һәллиндә даир тәклиф едилмиш јохлама јазы ишниниң өһдәсиндән кәлә билмәишләр. Онлар мәсәләни тәһлил етмәји, вериләишләрә ахтарыланлар арасындакы мәнтиги асылылыглары мүәјјәнләшдирмәји бачармыр, бир чох һалларда әмәлләр сырасында вә һесабламаларын јеринә јетирилмәсиндә чидди сәһвләрә јол верирләр. II синифдә 317 шакирддән 149 нәфәри, III синифдә 363 шакирддән 200 нәфәри тәһлик гурмаға аид мәсәлә һәллиндә чидди сәһвләрә јол вермишләр. Сәһвләрини бир гисми тәһлилин һәлли илә әлағәдар ол-

мушдур. Һалбуки тәһлик аңлајышы биринчи синифдән ријазиијјата дахил едилир. Тәһликләрини һәллиндә әввәлчә сечмә методундан, сонра әмәл нәтичәләри илә компонентләр арасындакы асылылыглардан истифада едилир, I—III синифләрдә тәһлик һәллиндә вә тәһлик гурмаға аид мәсәлә һәллиндә хејли вахт ајрылыр.

Јохлама вә мүһәһидәләр кәстәрир ки, ибтидан ријазиијјат тәһлими просесиндә һеч дә бүтүн шакирдләрини дүшүнмә вә ријазии габилијјәтләриниң инкишаф етдирилмәсинә ләзими гәјғә кәстәрилмир, ријазиијјаты өјрәнмәјә хүсуси марағ кәстәрән шакирдләрә иш апарылмыш, онлар үчүн дәрнәкләр, олимпиадалар, ријазии сәһәрчикләр, викториналар, ријазии ојунлар вә с. демәк олар ки, кечирилмир. IV—X синифләрдә өјрәдилән ријазиијјат I—III синифләрдә кечиләнләрини давам илдугундан бу нөгсанлар истәр-истәмәз һәмми синифләрдә өз мәһфи тәһсирини кәстәрир: мәсәлә, I—III синифләрдә кәмијјәтләр, адды әдәдләр үзәриндә әмәлләрә аид программа ујғун биләк газанмамышлар. Бу мөвзулар јалпыз ибтидан синифләрдә өјрәнилдијиндән белә шакирдләр IV—V синифләрдә буларла әлағәдар материаллары (овлуг кәсрләр вә кәмијјәтләр үзәриндә әмәлләр) өјрәнмәкдә чәтинлик чәкирләр.

Мәлүмдур ки, шакирдләрини I—III синифләрдә әлдә етдикләри нәзәри биләкләрини мәсәлә вә мисаллар һәллиндә, тәһрүби вә һәјәти ишләрә тәтбиг етмәләри вә бу сәһәдә мүәјјән бачарыг вә вәрдишләрә јијәләнимәләри чох мүһүм мәсәләләрдән биридир. Лакин бир чох мәктәпләрдә апарылан инспектор јохламалары вә методист мүһәһидәләри кәстәрир ки, ибтидан синиф шакирдләриниң бир чоху әлдә етдикләри нәзәри биләкләри конкрет шәраитдә тәһрүби мәсәләләрини һәллиндә тәтбиг едә билмирләр вә јаху програм үзрә нәзәрдә тутулмыш һесаб мәсәләләриниң һәлли заманы чох вахт кәстәрилән нүмунә үзрә һәрәкәт едирләр, мәсәләниң ријазии

мәңәсыны баша дүшмүрләр. Бүтүн булар көстөрүр ки, ибтидан синиф шакирдләринин ријазийјатдан бачарыг вә вәрдишләринин сәвијјәсинин јүксәлдилмәси проблемәи мәктәб рәһбәрләри фәалијјәтинин әсас истигамәтләриндән бирини тәшкил етмәлидир. Мүшәһидәләр көстөрүр ки, бир сыра мәктәбләрдә ибтидан синиф мүәллимләринин иши үзәриндә рәһбәрлик вә нәзарәт сәтһи вә ихтисәссыз олур. Ибтидан мәктәб мүәллимләри илә IV синифдә дәрә дәрәчәк мүәллимләрин иши, дахилән әләгәләндирилмир. IV синифдә дәрә дәрәчәк ријазийјат мүәллимләри габагчадан мүәјјәнләшдирилиб ибтидан синифләрә тәһким едилмир. Һалбуки, ибтидан синифләрдә вә IV синифдә тәһким мәзмуну, форма вә методлары арасында әсәслә фәргләр вардыр. Мәһз буна көрә дә һәм IV синифдә дәрә апарачаг мүәллим вә һәм дә ибтидан синиф мүәллими бу фәргләри дәриндән билмәлидирләр. I—III синифләрини мүәллими тәһким процесин дөврүндә шакирдләрини бу мәгсәд үчүн һазырламалы, IV синифдә дәрә апарачаг мүәллим исә бу ишә чидди һазырлашмалыдыр. Бу мәгсәддә IV синиф мүәллимләри I—III синифләрини тәһким процесиндә өз кәләчәк шакирдләрини дәриндән өјрәнмәли, реал гаврама фәалијјәтиндә онлар үзәриндә мүшәһидә апармалы, ибтидан синиф мүәллимләринин ријазийјат дәрәләриндә истифадә етдији тәһким методлары вә формаларына нәзәр салмалы, нәјә даһа чох фикир вермәји она хатырлатмалы вә ондан нәји көтүрмәк ләзым кәллијини планлашдырмалыдыр.

Мүәллимләр вә мәктәб рәһбәрләри илә апарылан мүсәһибәләр көстөрүр ки, IV синиф шакирдләринин ријазийјатдан мүвәффағијјәтсизликләринин тәғсирини ријазийјат мүәллимләри ибтидан синиф мүәллимләриндә көрүр, бир сыра мәктәб рәһбәрләри исә кимин һағлы, кимин һағсыз олмасы һағгында гәти фикир сөјләјә билмирләр. Бунун әсас сәбәби һәмин мәктәб рәһбәрләринин

ибтидан мәктәби битирән шакирдләрин јијәләндикләри билик, бачарыг вә вәрдишләрин мәзмуну вә һәчми һағгында ләзыми тәсәввүрә малик олмамаларынын нәтичәсидир.

Лакин 1980—1982-чи илләрдә ММТИ-нин ихтисәсартырма курсларында иштирак едән мүдавимләр вә јерләрдә мүәллимләр, рәһбәр маариф ишчиләри илә апарылан сөһбәтләр көстәрди ки, јухарыда адлары чәкилән педагожи кадрларын бөјүк бир гисми бу мәсәләдән хәбәрсиздирләр. Мәсәлән, мүсәһибәдә иштирак едән 430 ибтидан мәктәб мүәллиминдән 198 нәфәри, 518 ријазийјат мүәллиминдән 190 нәфәри, 674 мәктәб рәһбәриндән 480 нәфәри «Ибтидан мәктәби битирән шакирдләр һансы билик, бачарыг вә вәрдишләрә малик олмалыдырлар?» суалына чаваб верә билмәдиләр. Биз һалә бурада јарымчыг чаваб верәнләри нәзәрә алмырыг. Буну нәзәрә алараг кәнч вә еһтијат мәктәб рәһбәрләринә көмәк мәгсәдилә IV синиф кечирилән шакирдләрин ријазийјатдан програм әсасында әлдә етмәси нәзәрдә тутулмуш билик, бачарыг вә вәрдишләр системини веририк. Булар ашағыдакылардан ибарәтдир:

1) Чохрәғәмли әдәдләрин охунмасы вә јазылмасы, онлуг нөмрәләнмә принципләрини билмәк вә ондан әдәдләрин нөмрәләнмәсиндә истифадә етмәји бачармаг.

2) Һесаб әмәлләринин мәһум алгоритминин баша дүшмәк вә ујғун һесаблама вәрдишләринә малик олмаг.

3) Шифаһи вә јазылы һесабламалары сәмәрәләшдирмәк үчүн һесаб әмәлләринин әсас хәссәләриндән истифадә етмәји бачармаг.

4) Сядә хәтти тәһликләри һесаб әмәлләри компонентләри арасындакы асылылыгларә әсасән һәлл етмәји вә мүрәккәб олмајан мәтили мәсәлә һәллиә тәһлик методуну тәһбир етмәји бачармаг.

5) Ваһидин мүхтәлиф һиссәләри һағгында тәсәввүрә малик олмаг, әләдди һиссәсини вә һиссәјә көрә

тапмаға анд мәсәлә һәлл ет-
мәҗи бачармаҗ.

6) Һесап әмәл гануналарынын, са-
дә дүстур вә ифадәләрини җазылма-
сәндә һәрфи символикадан истифа-
дә етмәҗи бачармаҗ.

7) Нөгтә, хәтт, дүзхәтт, парча,
бучаҗ, чохбучаҗлы вә онун элемент-
ларыни һәндәси фигурларыни адла-
рыны вә садә хассәләрини билмәк;
жүрәккәб фигурларда бу элементар
фигурлары аҗыр етмәҗи бачармаҗ.

8) Натурал әдәдләр вә садә кәср-
ләрини өйрәнилмәси дә һәндәси ил-
дүстрәсиялардан истифадә етмәҗи
бачармаҗ.

9) Чохбучаҗлынын периметри һаҗ-
гында тәсәввүрә малик олмаҗ, дүз-
бучаҗлы вә квадратыни периметрини
һесапламаҗы бачармаҗ.

10) Чохбучаҗлы, дүзбучаҗлы, дүз-
күн үчбучаҗлы вә алтыбучаҗлынын
гурулмасында хәткеш, күнҗә вә пәр-
кардан истифадә етмәҗи бачармаҗ.

11) Кәмијјәтләрини узунлуг, аҗыр-
лыг, вахт, дәјәр, саһә өлчүлмәси
һаҗгында тәсәввүрә малик олмаҗ.

12) Дүзбучаҗлынын саһәсилә
онун өлчүләри арасындакы җаршы-
лыгы алаҗәләри билмәк вә үч җар-
шылыгы тәрс мәсәләни һәлл етмә-
җи бачармаҗ.

Чох җәрибә дә олса, мүсаһибәдә
вә анкет сорғусунда иштирак едәи
ибтидан синиф мүәллимләрини,
ријазиијат мүәллимләрини вә мәк-
тәб рәһбәрләрини иҗарисиндә һә-
дә дә еләләри вардыр ки, онлар
I—III синиф шакирдләрини бил-
јиндәки гүсурлары дәрси тәшки-
линдә вә идарә едилмәсиндә, рәһ-
бәрлик вә нәзарәтин җарытмаз ол-
масында дејил, програм вә дәрслик-
ләрини чәтирилијиндә, елми сәвијјәси-
нин сон дәрәҗә јүксәк олмасында
көрүрләр. Һалбуки әдәд, кәмијјәт,
тәңлик вә с. кими мүчәррәд ала-
җышлар, чәбр вә һәндәсә элементла-
ри, чәлд вә сәмәрәли методларла
һесаплама пријомлары, садә алго-
ритмләшдирмәләр вә с. ибтидан си-
ниф шакирдләри тәрәфиндән асан-
лыгла мәнимсәнидир.

Програм вахтиндә һесап програ-
мынын җаратдыры гүсурлары ара-

дан җалдырмаға имкан верди.

Инди ибтидан ријазиијат курсу-
нун әсасыны ашаҗыдакы принци-
пал мәсәләләр тәшкил едир:

1. I—III синифләрдә ријазиијат
курсу орта мәктәб ријазиијат кур-
сунун тәркиб һиссәсидир.

2. Ибтидан синифләрдә тәдрис
олунаи ријазиијаты өйрәнәркән ша-
кирдләр һесаплама техникасына вә
мәсәлә һәллине јијәләнмәклә јана-
шы, әввәлләр јухары синифләрдә
өйрәдилән натурал әдәд, сифыр вә
онлар үзәриндә әсас һесап әмәллә-
ри, онлуг сәј системини нөмрәлән-
мәсини әсас принципләри, һәндәси
фигурларыни чохчәһәтлилији вә бу
фигурларыни бәзи хассәләри, әсас
кәмијјәтләр вә онларыни өлчүлмәси
кими мүчәррәд ријазии алаҗышлар-
ла да таныш олурлар. Бүтүн булар
һесап материалларынын үмумиләш-
дирилмәси шакирдләрини ријазии
тәфәккүрләрини инкишаф етдирил-
мәси вә ријазии алаҗышлары шүүр-
лу гаврамаҗ үчүн әсас васитә һесап
едилаи ријазии символиканыни дили-
нә еркән јијәләнмәси үчүн кениш
имканлар ачмышдыр.

3. Шакирдләрини ријазии инкиша-
фында нәзәријәни ролу бөјүкдүр.
Мәһз буна кәрә дә I—III синиф-
ләрдә нәзәријәни ролунун кениш-
ләндирилмәси кичик мәктәблиләр
дахили әгли еһтијатларыны сәфәр-
бәр етмәк үчүн шәраит җаратмыш,
јени материалыни мәнимсәнилмәсини
асанлашдырмаҗла јанашы, һәм дә
әввәлләр өйрәдиләнләрлә јени өйрә-
диләнләр арасында сых алаҗә ја-
ратмаҗ, шакирдләрдә күчләринә мү-
вафиг мүһакимәләр јүрүтмәк, ирәли
сүрдүкләри ријазии тәклифләри әсас-
лапдырмаҗ, тәһлил, мүҗәјисә, үму-
миләшдирмә, схемләшдирмә, мүчәр-
рәдләшдирмә, конкретләшдирмә
апармаҗ кими гәбилијјәтләр тәрби-
јә етмәк үчүн кениш имканлар ач-
мышдыр.

Бәс бир сыра мәктәбләрдә кичик
јашлы мәктәблиләрни рија-
зиијатдан керә җалмаларына сәбәб
нәдир? Әлбәттә, сәбәбләр чохдур.
Бир мәҗаләдә буларыни һамысы
һаҗгында данышмаҗ имкан хари-

чиндәдир. Лакин бурада онларын бә'зиләринә дә тохунмаг јеринә дүшәрди.

Јухарыда көстәрилән нөгсанларын бир чоху ибтидан синиф мӯәллимләринин бир гисминин програм вә дәрсликләрин тәләб вә хусусијјәтләринин дүзкүн баша дүшмәләри илә бағлыдырса, бир гисми һәмин саһәјә рәһбәрлик вә нәзарәтин јарытмаз тәшкили илә бағлыдыр.

Мә'лумдур ки, ибтидан синифләрин ријазиијјат програмында чидди дәјишиклик едилмиш, програмын елми сәвијјәси јүксәлмиш, тә'лим методлары тәкмилләшдирилмишдир. Бүтүн булар ибтидан синиф мӯәллимләриндән ријазиијјатдан, һеч олмаса, орта мәктәб програмы һәчминдә билик, бачарыг вә вәрдишләрә малик олмағы, ибтидан мәктәбдә ријазиијјатын тәдриси методикасынын бир сыра актуал мәсәләләринин дәриндән билмәји тәләб едир. Лакин ибтидан мәктәб мӯәллимләринин бир чохунун билик сәвијјәси бу тәләбләрә чаваб вермир. Инди ибтидан синифләр үчүн јакшы ишләнмиш, експериментал јолда тәкмилләшмиш програмларымыз вә дәрсликләримиз, онлары гаврамаг үчүн һәртәрәfli инкишаф етмиш шакирдләримиз вардыр. Әкәр програм вә дәрсликләримизни бир енержи мәнбәјинә, шакирдләримизни енержи гәбул едән мәнбәјә бәһзәтмәк мүмкүн олсајды, онда мӯәллим бу системдә өтүрүчү ролуну ојнајарды. Өтүрүчү саз олмајанда енержини бир мәнбәдән башгасына вермәк мүмкүн олмадығы кими, мӯәллим дә тәдрис етдији фәннин нәзәријјә вә тәдриси методикасына мүкәммәл јијәләнмәсә, билији бир мәнбәдән башга бир мәнбәјә вермәк олмас. Доғрудур, јени тәдрис планы вә програмларына кечмәклә әлағәдар ибтидан мәктәб мӯәллимләрилә хејли иш апарылмышдыр. Онлар ајлыг ихтисасартырма курсларына чәлб едилмиш, рајон методкабинетләри тәрәфиндән семинарлар, практикумлар тәшкил едилмиш вә габагчыл мӯәллимләрин иш тәчрүбәси өјрәнилиб јажылмышдыр. Ла-

кин бу тәдбирләр аз фәјдаалыдыр. Белә ки, бир чох һалларда бу тәдбирләрин елми-методик сәвијјәси олдугча ашағы олур. Бир чох рајонларда мӯһазирәләр ибтидан мәктәбин програм вә дәреликләриндән, тә'лим үсулларындан хәбәрсиз олан шәхсләрә тапшырылыр. Курслар, семинарлар, практикумлар мӯәллимләрин күндәлик практик ишләри илә әлағәләндирилмир, мӯәллимләр габагчадан бу иш үчүн һазырланмыр вә с. Бә'зән мӯәллимләрин шәхси тәһсил башлы-башына бурахылыб, бу иш һеч бир мәркәздән идарә олунмур. Ибтидан синиф мӯәллимләри илә планлы, мәгсәдјәндү вә мүнтәзәм иш апарылмыр. Мәктәб рәһбәрләри ибтидан синиф мӯәллимләринә мүнтәзәм практик көмәк көстәрмирләр. Республиканын мәктәбләриндә чалышан ибтидан мәктәб мӯәллимләринин ичәриндә чохлу орта тәһсилли (85 фәиз) мӯәллим вардыр. Бу мӯәллимләрин бир чохунун билик сәвијјәси мөвчуд ријазиијјат програм вә дәрсликләринин тәләбләриндән хејли кери галыр. Буна көрә дә ибтидан синиф мӯәллимләринин ријазиијјатдан мүнтәзәм көмәјә бөјүк еһтијажлары вардыр. Бу мәгсәдлә ријазиијјат мӯәллимләринин ибтидан синифләрә тәһким едилмәси чох мӯһүм әһәмијјәтә маликдир. Фәни мӯәллимләринин ибтидан синифләрә тәһким едәркән белә бир принцип әсас көтүрүлмәлидир ки, кәләчәкдә бу вә ја дикәр IV синиф һансы ријазиијјат мӯәллиминә тапшырылачагса, о мӯәллим I синифдән һәмин синфә тәһким едилсин. Тәһким олунмуш ријазиијјат мӯәллимләри дәрсләрин динләнилмәси вә тәһлили јолу илә ибтидан синиф мӯәллимләринә практик методик көмәк көстәрмәк мәгсәдлә онларын методбирләшмә ичләсләриндә фәннин тәдрисинин бир сыра чәтни вә актуал мәсәләләринә даир мә'рузә илә чыхыш етмәли, тәдрисин актуал мәсәләләринә даир семинарлар, практикумлар вә мәсәләһәтләр кечирмәлидирләр. Мәктәб рәһбәрләри исә тәһким олунмуш мӯәллимләрин иши үзәриндә рәһ-

Бирлик və nəzarəti күчləndirməli, təlim olunmuş rəjaziyyət müəllimlərinin ibtidai sinif müəllimləri ilə aparadığı işlərin rəjaziyyəti müntəzəm jəhləməli və müəllimlərin jəhlənməsinə müzəkirə etməlidirlər.

Mə'lumdur ki, ev tədris işləri sinifdə başlanan işin davamı olub, təlim prosesinin müntəzəm hissəsidir. I—III sinif şakirdlərinin bir çoxunun rəjaziyyətdən ev tədris işlərinin jəhlənməsinə jətilməsinə bəjüklərin məsləhət və köməjinə ehtiyacı olur. Lakin validejnlərin bəjüklərin bir hissəsinə programlardan və dərslərlərin gür-

luşlarından xəbərsiz olduglarından uşaqların ev tədris işlərinə rəhbərlik və nəzarət etməkdə çətinlik çəkilir.

İbtidai sinif şakirdlərinin bir çoxu ev tapşırıqlarının onlar üçün təşkil edilmiş künə-uzadılmış gruplarda jəhlənməsinə jətilirlər. Grup tərbijəçilərinin bir çoxu ibtidai siniflərin rəjaziyyət programından və dərslərlərinə, məsələ və misallərin həlli materiallarından xəbərsizdirlər.

Bütün bunları nəzərə alaraq hər bir məktəbdə rəjaziyyətin tədrisini təkmilləşdirmək üçün təşkilatı tədbirlər kəjülməlidir.

РЕЖАЗИЈАТ ДӘРСЛӘРИНДӘ ШАКИРДЛӘРИН ИДРАК ФӘАЛИЈАТИНИН ИНКИШАФ ЕТДИРИЛМӘСИ

Губад КӘРИМОВ

Саатлы району, 3 нөмрәли орта мәктәбин мұәллими

Програмлар жалныз билијин һәмминин, системинин və мәзмунунун дөјишдирilməsinə дејил, шакirdләрин идрак və тәфәккүр фәалијәтинин инкишаф етдирilməси мәсәләсинин дә гаршыја гојур. Шакirdдә олан бу психоложи процесин инкишаф етдирмәк və формалашдырмагдан өтрү даим онларын гаршысына проблемли мәсәләләр гојмаг лазымдыр. Бу, шакirdләрдә мүстагиллијин артырыр, тәфәккүр фәалијәтинин инкишафына кәтириб чыхарар. Бу јолла газанылмыш биликләр шакirdләрдә тәбиәт һадисәләрин һаггында дүзкүн тәсәввүрләр јаранмасына, материалист дүнјакөрүшүнүн формалашмасына, билијин әгидәјә чеврилмәсинә көмәк кәстәрәр. Шакirdләри жалныз биликләри və мүәјјән фактик мә'lуматлары садәчә олараг јадда сахламаға јөнәлтмәк олмаз. Шакirdдин өзүнүн тапа биләчәји, анлаја биләчәји материалы онлара һазыр шәкилдә чатдырмаг да зәрәрдир. Ону һәммин мәсәләјә јөнәлтмәк, истигамәтләндирмәк лазымдыр. О дәрсдә ки, шакird үчүн намә'lум олан материал

јохдур, ушагын фикрин və фәалијәтин дүшүнчәсиз олур. Дәрсдә зиддијәтли вәзијәт јарадылдыгда шакirdләрдә мүхтәлиф рәјләр әмәлә кәлир. һәр кәс чалышыр ки, өз фикринин дүзкүнлүјүнү әсасландырсын. Әкәр шакird буна нәил олурса, фәалијәтиндән чох разы галыр. Бу формада өјрәнилән материал һеч вахт шакirdдин јадындан чыхмыр.

Тәлим процесиндә ашагыдакы кими суаллардан истифадә едирәм:

1. Әсас мәгсәди ашкара чыхаран суаллар.

2. Чисмәләрин мүгајисәсинә аид суаллар.

3. һәндәси чисмәләрин формасыны мүәјјән едән суаллар.

4. Шакirdләри нәтичә чыхармаға тәһрик едән суаллар.

Белә суаллар васитәсилә һәм шакirdләрин тәлим материалыны нечә мәнимсәдикләринин јохлајыр, һәм дә биликләринин дәринләшдирирәм. Шакirdләрин идрак фәалијәтинин инкишаф етдирilməси үчүн I синифдән бир нечә мисалын нүмунәсинин кәстәрәк.

$$6+2=8 \quad 6+3=9 \quad 6+4=10$$

Бу исаллары һәлл едиб нәтичәни мугајисә едирик.

— Һансы топланан артмышдыр? (икинчи)

— Бу заман чәм дә артырмы? (бәли)

Демәли, чәмин артмасы топлананын артмасы илә әләгәли шәкилдә кедир. Бу ишин әкс формасыны апарырыг. Инди 1-чи топлананы артырырыг. Шакирдләр чәмин јенә дә артдығыны көрүрләр. 3-чү формада исә һәр ики топлананы артырырыг. Ики топланан бирликдә нә гәдәр артыбса, чәм дә о гәдәр артыр. Нәһајәт, шакирдләр белә бир нәтичәјә кәлирләр ки, топлананлар артдыгда чәм дә артыр.

Әдәдән чәмин чыхылмасына анд үч јолла һәлл олунан бир мисалын һәллинн көтүрәк. Мисалы көстәрилән гајдаја әсасән һәлл едирик:

$$7-(2+1) = 7-3=4$$

$$7-(2+1) = (7-2)-1=5-1=4$$

$$7-(2+1) = (7-1)-2=6-2=4$$

Мисаллары шакирдләрә охутдурурам. Сонра сорушурам:

— Нә үчүн мисалларын һәр үчүн дә нәтичәдә 4 әдәди алынды?

— Биз једдидән ијәни чыхмышыг? (2 илә 1-ин чәмини)

— Она көрә дә нәтичәдә 4 алынмалыдыр.

— Бәс мисаллар бир-бириндән нә илә фәргләнир?

— Бурада үсуллар мүхтәлифдир. Биринчи мисалда 2 илә 1-ин чәмини 7-дән чыхырыг, икинчидә 7-дән әввәл 2-ни, сонра 1-и чыхырыг, үчүнчүдә 7-дән әввәл 1-и, сонра 2-ни чыхырыг.

— Чәмдән әдәдин чыхылмасына анд бир мәсәлә көтүрәк:

Бир долчада 4 литр, о бириндә исә 3 литр сүд вар. Наһарда 5 литр сүд ичдиләр. Нечә литр сүд галды?

Бурада мәсәләјә анд кағыз үзәриндә вә ја јазы тахтасында шәкил чәкирәм. Јазы тахтасында бир-биринин јанында үч долча шәкли чәкирәм. Биринчи долчанын үзәринә 4 л. икинчи долчанын үзәринә

3 л. јазырам. Инди бурада 5 л. сүдү наһар үчүн көтүрмәк лазымдыр. Шакирдләр көрүрләр ки, нә биринчи нә дә икинчи долчадан 5 л сүд көтүрмәк олмаз.

Бәс 5 л сүдү нечә көтүрәк?

Биринчи вә икинчи долчадакы сүдү бир-биринин үстүнә төкмәк лазымдыр. Демәли, онлары топлама лазымдыр. Бу вахт јазы тахтасына чәкдијим биринчи вә икинчи долчаларын арасында топлама ишарәси гојурам. Ох ишарәси илә көстәрирәм ки, бүтүн сүдү үчүнчү долчаја төкдүк. Икинчи вә үчүнчү долча арасында исә бәрабәрлик ишарәси гојуруг. Ашағыдакы мисал алыначак:

$$4+3-5=2$$

Чәмдән әдәдин чыхылмасынын јахшы баша дүшүлмәси үчүн $4+3$ чәмини мө'тәризәјә алырам:

$$(4+3)-5=7-5=2$$

III сиффин билек савијјәсинә ујгун олан башга бир мисал көтүрәк:

$$98-14:2-5$$

Ушаглара тапшырырам ки, бу мисалы һәлл едиң. Онлар мисалы һәлл едирләр:

$$98-14:2-5=98-7-5=86$$

— Чәвабда 86 әдәди алынды. Ушаглар, бу мисалда мө'тәризә јох иди. Инди һәммин мисалы мүхтәлиф һиссәсинә мө'тәризә гојмагла һәлл едәмәјик. Мө'тәризәләри елә гојун ки, биринчи һалда 47, икинчи һалда 86, үчүнчү һалда исә 12 алыңсын.

Шакирдләр мисаллары һәлл етдикдән сонра онлардан бу мисалларын һәлли заманы чәвабларын нә үчүн мүхтәлиф алындығыны сорушурам. Онлар билдирләр ки, биз һәр үч мисалда мө'тәризәләрин јеринн дәјишидик.

— Демәли, ушаглар, мө'тәризәнин јери дәјишидикдә мисалын һәлли гајдасы дәјишилир. Она көрә дә нәтичәдә мүхтәлиф әдәдләр алыныр.

Јенә дә һәммин синифдә башга бир мисал көтүрәк.

— 12 әдәдинә бөлдүкдә галыгда 15 әдәди алынган әдәд вармы?

Һәр шакирд истәнилән бир әдәд

12-жә бөлүр. Галыг-
да 15 эдәди алынмыр. Онда белә
дөрөм: 12-жә бөлүнөн там бир
көтүрөк. Һәммин эдәдин 12-жә
бөлүндүүнү билирик. Инди Һәммин
үзәринә 15 ваһид эләвә едәк.

Ушаглар Һәммин эдәди 12-жә бө-
лүрләр. Галыгда 15 эдәди сахлајыб
сајанырыг.

— Галыг бөләндән чох олдуму?
(Бәли)

— Белә һал ола биләрми? (хејр)

— Бәс онда нә етмәлијик? Һис-
сәтдә һәлә бир ваһид дә көтүрмә-
лијик. Демәли, галыг бөләндән бө-
јүк ола билмәз.

— Бәс галыг бөләнә бәрабәр ола
биләрми? Хејр, бу һал да ола бил-
мәз. Онда бөлмә әмәли јенә дә да-
вам етмәлидир.

Шакирдләр көрүрләр ки, нә га-
лыг бөләнә бәрабәр олмады, нә дә
галыг бөләндән бөјүк ола билмәди.
Бурадан белә бир нәтичә чыхары-
рыг ки, бөлүнәнн бөләнә бөлдүкдә
галыг бөләндән кичик олмалыдыр.
Демәли, 12 эдәдинә бөлдүкдә га-
лыг 15 алына билмәз.

Һәндәси материаллары шакирд-
ләре өјрәдәркән елә пријомлардан
истифада етмәк ләзимдыр ки, һән-
дәси фигурлара аңд олан гајдалары
вә һадисәләри шакирдләр шү-
урлу өјрәнсинләр.

Квадратын тәрәфләринин бир-би-
ринә бәрабәр олдуғуну өјрәнмәк
үчүн қағыздан вә ја јумшаг мәф-
тилдән квадрат дүзәлдирәм. Буңла-
ры ортадан гатлајанда тәрәфләр
бир-биринин үзәринә дүшәчәк.

Дүзбучаглынын да тәрәфләринин
бир-биринә бәрабәр олдуғуну јох-
ламаг үчүн бу јолдан истифада еди-
рәм.

Бурадан белә бир нәтичәјә кәли-
рик ки, квадратын бүтүн тәрәфләри,
дүзбучаглынын һсә гаршы тәрәфлә-
ри бир-биринә бәрабәрдир.

Квадратла дүзбучаглынын фәр-
ги нәдәдир. Квадратын бүтүн тәр-
әфләри бир-биринә бәрабәрдир,
дүзбучаглынын һсә бүтүн тәрәфлә-
ри бир-биринә бәрабәр дејил.

Јазы тахтасында бир дүзбучаглы
чәкирәм. Шакирдләрдән сорушурам

ки, бунун нечә бучагы вар. Онлар
чаваб верирләр ки, бу фигурун
дөрд бучагы вардыр. Шакирдләр-
дән бу фигурун бучагларынын дүз,
ити вә кор олмасыны сорушурам.
Демәли, бу фигур дүз бучаглардан
тәшкил олунуб. Биз буна дүзбучаг-
лы демәлијик.

— Бәс нә үчүн Һәммин фигура
дөрдбучаглы да дејирик? Чүнки бу
фигурун дөрд дәнә бучагы вар. Да-
һа догрусу, бучагларынын сајына
көрә көтүрсәк дөрдбучаглы адла-
начаг, бучагларынын дүз олмасына
көрә көтүрсәк дүзбучаглы олачаг.
Биз јухарыда дедик ки, дүзбучаг-
лынын гаршы тәрәфләри бир-бири-
нә бәрабәрдир. Дөрдбучаглынын
һсә гаршы тәрәфләри бир-биринә
бәрабәр дејил. Онун бучагларынын
да һамысы дүз ола билмәз. Дүзбу-
чаглы илә дөрдбучаглынын фәргли
чәһәтләри буңлардыр. Охшар чәһәт-
ләри һсә онларын һәр һансы дөрд
бучагдан тәшкил олунмасыдыр.
Квадрат һсә буңларла мугајисә
едилдикдә көрәрик ки, бучаглары-
нын сајына көрә квадрат онлара
охшардыр. Аңчаг бучагларынын
дүзлүјүнә көрә онун дүзбучаглы
илә охшарлығы вар.

Китабда верилмиш белә бир мәсә-
ләни көтүрәк «Ортаг тәрәфи СД
олан ики квадрат чәк». Бу ишин
јеринә јетирилмәси үчүн јазы тах-
тасына ики шакирд чағырырам. Он-
ларын һәрәси бир квадрат чәкир.
Галан шакирдләр дә өз дәфтерлә-
риндә јазы тахтасында олдуғу ки-
ми квадратлар чәкирләр.

Һәммин квадратлары шакилдәки ки-
ми адландырырыг. Биринчи квадрат
АВСД. Икинчи квадрат һсә ДСМК.
Икинчи шәкилдә бу квадратлары
бир-биринә јахылашдырыб бир-
ләшдиририк. Јәни тәрәфләри бир-

биринин үзəринə гојуруг. Белəлик-
лə, ортаг тəрəфи СД олан квадрат
алыныр.

Мүасир дəрсин тəлəблəринин јє-
ринə јетирмэк, шакирдлəри дəрин

биликлə сипаһландырмаг үчүн он-
лары даим дүшүнмəјə вə ахтарыша
сөвг етмэк лəзымдыр. Биз бунун
үчүн чох чалышмалы вə ихтисасы-
мызы даим артырмалыјыг.

Тəрбијə мəсəлələри

МУСИГИ ЕСТЕТИК ТƏРБИЈƏНИН ВАЧИБ ҮНСҮРҮ КИМИ

Адилə ВƏКИЛОВА

Ү. Һачыбајов адына Азəрбајҗан Дəвлəт Консерваторијасынын
фортопиано кафедрасынын досенти

Һəртəрəфли инкишаф етмиш јə-
радычы шəхсијјəт тəрбијəsi комму-
нист тəрбијəсинин башлыча мəгсə-
дини тəшкил едир. Бу ишдə инчəсə-
нəт бөјүк рол ојнајыр. Фəал јарады-
чы шəхсијјəтин формалашдырыл-
масы јолларынын ахтарылмасы ес-
тетик тəрбијəнин мүнүм вəзифəsi-
дир. Һələ гəдимдə инчəсəнəт кə-
зəллији, инсанлары дујмаг, гаврамаг
вə севмэк бачарыгынын инкишафы-
на кəмөк етмишдир. Тəбиғəт вə чə-
мијјəтдəки кəзəлликлəри гижмəтлən-
дирмэк руһунда тəрбијə олунмуш
инсан гаршылашдыгы һəр чүр пис-
лијə, гəбəһəтə икраһ һисси илə јана-
шачагдыр. Мəһз естетик тəрбијə
Һəминшə инсанын мə'нəви алəминə
Һуманистлəшдиричи тə'сир кəстəрən
мүнүм амиллəрдən бири олмушдур.

Јени инсанын идејə, əхлаги, есте-
тик тəрбијəsi процесиндə, онун бə-
длин зəвгүнүн, мə'нəви бахышлары-
нын формалашмасында инчəсəнəттин
дикəр нөвлəри кими, мусигинин ро-
лу бөјүкдүр. Мусигинин тəрбијəви
ролу һаггында кəркəмли совет бəс-
тəкары Д. Д. Шостакович чох кəзəл
демишдир: «...Биз мөһкəм инанырыг
ки, бизим дəврүмүздə дə мусиги ин-
санлары дəврүмүзүн əн јүксək, əн
габагчыл идејалар, һəр шejдən
əввəл, сүлһ вə халглəр дост-
луғу идејалары наминə сых бирлəш-
дирмэк кими өз хejирхəһ вəзифəsi-
ни јеринə јетирир... Гəј о, инсанлы-

га хошбəхтлик кəтирсин, онлара
кəдəри јүнкүл кечирмəјə,
севинчи там вə фəал дујмаға кəмөк
едəрək, бəшəријјəтин мə'нəви алə-
мини зəнкинлəндирсин».

Естетик зəвгүн тəрбијəsi Һələ
ушаглыг иллəриндən башланыр;
ушагда тəшəккүл тапмыш зəвгүн
əсəслары исə онун кəлəчək мə'нəви
инкишафыны мөјјən едир. Илкин
јашларда ушағын мусигини гавра-
маг бачарыгы күчлү инкишаф едир.
Мусигини гаврамаг — мұхтəлиф
учалыгда вə узунлугда бир-
лəшən сəслəрин кəзəллијини,
ифадəлилијини дујмаг, бəдлин
образлары вə бу образларын
ифадə етдији əһвал-руһијјəни, фи-
кир вə һисслəри гаврамаг дəмөк-
дир. Мусигини гаврама процесиндə
ушағын емоционал һалы илə бəдлин
образлы тəфəккүрү чулғалашыр.
Мусиги ушаг вə јенијетмəлəрин
емоционал алəминин бүтүн зəнкин-
ликлəрини ачмаға имкан верир. Һəр
һансы шejин кəзəллији инсаны
ушаглыгдакы гəдəр, дəриндən вə
билəвəситə һəјəчанландыра бил-
мəз. Емоционал һаллара гаршы
парлаг вə гызгын мejл, чылғып, нə-
һajəтсиз фантазијə, јенијетмə јə-
шындакы гəдəр, һеч бир башга јаш-
да өзүнү бəлə ашкар бүрүзə верə
билмəз.

Тəчрүбə вə мұшаһидəлəр кəстə-

ки, ушаглара илкин мусиги тәрбиәси вермәк зарурдир. Мусиги ушагын күндәлик һәјатында мүнәһәс оларак ону мұшаһәт едир: сәһәр кимнастикасында да, ојун ва кинтиләрдә дә, мәшғәләләрдә дә. Јахшы тәшкил едилиб кечирилән мусиги мәшғәләләри, бајрамлара һазырлыг, онларын јүксәк бәдн сәһәјјәдә тәшкили, әјләпчәли програмларын һазырланмасы—бүтүн бунлар ушагын һәјатына күмраһлыг, әјдәнлыг ва севинч кәтирир.

Мусиги илә мұшаһәт едилән сәһәр кимнастикасы балачалары тәх физики чәһәтдән дејил, һабелә емоционал психи чәһәтдән инкишаф етдирир, онлары чанландырыр. Ушагын психолокијасыны јахшы билән, онун әјры-әјры тәһәһүрләринә бачарыгла рәһбәрлик едән тәрбијәчи үчүн мусиги һәмшә ән јахшы көмәкчидир. Тәрбијәчи шән маһны илә гүсәли ушагларын әһвалыны јахшылашдыра биләр, синир системи һәдсиз ојанмыш ушаглары мұлајим лирик маһны илә сакитләшдирә биләр.

Ушагларын јарадычы габилитәләринин инкишафы, онларын мәһәһәһи аләмнин зәһкипләшмәһи просиндә маһны вә ритмика илә јанашы, мусигинин динләнилмәһи бәјүк әһәмијјәтә маликдир. Ушаглар үчүн тәбиәтин реал сәсләринин, инсан интинин интонасијасыны чанлы бәјаларла әкс етдирән мусиги әсәрләри даһа мұнасибдир. Чајковскинин «Торағәј маһнысы», Григин «Гушчугаз» вә башга пјесләр ушаглар үчүн алашыгылыдыр, онларда емоционал тәәсүрат јарадыр, тәфәккүрләрини ојалдыр.

Мусиги әсәрләринин динләнилмәһиндән сонра ушагларын өз тәәсүратларыны сәјләмәләринә, фантазијаларыны ишә салмаға имкан вермәк вачибдир. Ахы һәр кәс мусигини бир чүр баша дүшүр, өзүнә көрә гаврајыр. Бу исә онларын естетик тәсәввүрләринин диапозону хәјли кенишләндирир.

Динләнилән мусиги әсәрләри үзрә ушагларын дүшүнчәләринин ашқара чыхармагла јанашы, мұәллим-тәрбијәчи әсәрин мәзмунуну, бәстә-

карын истифадә етдији васитәләри ушаглара мұнасиб формада изаһ етмәлидир. Бу заман онун һәтта сәһи дә әсәрин характерина ујгун олмалыдыр: о, бешик маһныларында чанлы, мұлајим шәкилдә, марш һаггында јүксәк әһвал-руһијә илә, рәгс һавасы һаггында шән тонла данышмалыдыр.

Ушагларын естетик тәрбијәсиндә концерт програмы үзрә бәдн чыхышларынын тәшкили аз әһәмијјәтә малик дејилдир. П. И. Чајковскинин јарадычылығына һәһр олунмуш концерт ушаглара гүввәтли тәһсир бағышлајыр. Концертин програмы «Ушаг албому» фортопиано силәһәһи әһәһиндә тәртиб олунур. Ушаг һәјатынын мәһзәрәһини әјдән әкс етдирән пјесләр, шән ојунлар, һағыл сүжетләри, рәгс мусигиһи ичра едилир. Концертин бајрамсајағы мұһити ушагларын күндәлик һәјатыны чанландырыр. Белә концертләрин тәшкилинә мусиги мәктәбләринин тәләбә вә шакирдләрини дә чәлб етмәк олар.

Мусиги тәрбијәһи үзрә ушагларда апарылан мүнәһәһ тәдбирләр онларда мусиги әсәрләринин мәзмуну, формасы, мусиги ифадәһилији васитәләри һаггында илкин тәсәввүрләрин формалашмасына көмәк көстәрир. Мусигијә мәһәһбәт, мусиги зәһгүнүн инкишафы кәләчәкдә ушагларда мусиги мәдәһијјәтинин бүһәврәһини тәшкил едир.

Ушагларын мусиги тәрбијәһинин мәһкәһи үмүмтәһсил мәктәбидир. Мусиги мәшғәләләри педагожи-методик чәһәтдән дүзкүн тәшкил едиләкдә мәктәһин мусиги мәшғәләләри тәһсирли естетик тәрбијә васитәһинә чеврилә биләр. Бу саһәдә бәһтәһар Д. Б. Кабәләһскинин фәәлијәти парлаг нүмунә ролуну ојнајыр. О, ушаглары мусиги сәһәһинә чәлб етмәһин чох марағлы, ишә јолларыны мұәјјән етмишдир.

Јени програмларла иш тәһрүбәһи көстәрир ки, мәктәбдә һәһмә дәрсләри сөзүн кениш мәһнаһинда, мусиги дәрсләринә чеврилә биләр. Бу дәрсләрдә ушаглар мусиги әдәһијјәти илә, мусиги тарихи илә,

мусиги алатлери иле таныш олурлар. Мусиги муаллимлери мактабларда ушаг хорунун ташкилатчысы ола билерлер: хорла маһны охумаг васитесиле шакирдлерде мусиги һисси ве маданийјети тарбије олунур. Бир неча мактебин хор коллективинин иштирак етдији концертлерин ташкили даһа марағлы олур: ушағлар концертлере хусуси дигтатле, һессаслыгла гулаг асыр, өз коллективлери иле сәһнаде чыхыш еден диқар коллективлерин мусиги ифачылығыны фикрән мугажиса едирлер. Белә чыхышларын бәдни дәјери бөјүкдүр.

Һәр бир мактебде мусиги лекториясы ташкил етмәк, бурада муһазирә-концертләр кечирмәк, буилары мусиги дәрслери иле алағәләндирмәк олар.

Шакирдлере муәјјән мусиги алатинде чалмағ бачарығы ашыламағ, бизчә, естетик тарбије ишинде чох вачибдир. Бу, ушағларын мусиги фәалијјетини ташкил етмәк, онларын әтраф һәјата көзәллик үнсүрлери даһил етмәје алышдырмағ бажымындан әһәмијјәтлидир. Прибалтика республикаларынын бу сәһнаде көзәл тәчрүбәси вардыр. Һәмин республикаларын мактеблери чәрчивәсинде шакирдлере мухтәлиф мусиги алатлеринде чалмағ өјрәдилер. Ушағлар бу ишле һәвәслә мәшғул олурлар. Ана дили ве әдәбијјатдан јаздығлары иншаларда ушағлар мусигије олан марағларындан һәвәслә сөз ачыр, мусиги дәрслеринде өјрәндиклери мусиги әсарлеринден нүмунәләр кәтирерлер.

Башға фәнлерде алағәләндирилмиш мусиги дәрслери де марағлы ве өјрәдичи характерә маликдир. Көркәмли Азәрбајчан шаири Фүзулинин лирик ше’рлеринин тәдриси заманы шакирдлер У. Һачыбәјовун «Лејли ве Мәчнун» операсындан парчалара дигтатле гулаг асырлар. Онлар ејни заманда Азәрбајчан классик ше’ринин зирвәси иле, һабелә Азәрбајчан классик мусигиси иле, онун јүксәк мусиги ифачылығы

илә таныш олурлар. Башға сөзлә, онлар өз халғынын маданийјетини өјрәнирлер.

Шакирдлерин мусиги тарбијәсинде «Мактеблиләр үчүн мусигије дәр һекајәләр» (рус дилинде) муәјјән рол ојнајыр. Бу типли китаблардан бәһс едәрәк, Д. Б. Кабәлевски јазыр: «Мән шүбһә етмирәм ки, бу китаблар охучуларда фусункар мусиги сәнәтинә марағ ве мәнәббәт јарадачағ ве мөһкәмләндирәчәкдир». Бу марағлы китабларын муәллифлери мусиги ве бәстәкарлар һағғында образлы ве күтләви шәкилдә сөһбәт ачмаға чаһд кәстәрмишләр. «Бөјүк заманын мелодијалары» (С. Хентов), «Бах һағғында һекајәләр», (Г. Скудина), «Чајковски Романа» (Г. Пожидајев) ве башға китаблар кәнч охучуларда белә бир инам ојандыр ки, мусиги ән һуманист идејалара, сүлһ, хејирхаһлығ, азадлығ идеалларынын тәрарлашмасына хидмәт едир. Муәллифләр кәнч охучулары садәчә мусиги иле марағландырмағ, онлары инчәсәнәтәговушдырмағ мәгсәди күдәмәиш, инчәсәнәтин идраки ролуну, әтраф әләми дәјишдирмәјин муһүм васитәси олдуғуну онлара дәрк етдирмәје сә’ј кәстәрмишләр. «Мактеблиләр үчүн мусигије дәр һекајәләр» серијасындан китаблар кәнч мусиги һәвәскарлары үчүн ән јакшы васитәдир.

Дејиләнлере ғыса шәкилдә јекун вурарағ белә бир гәнаәтә кәлә биләрик ки, мусиги мәшғәләлери тәкчә мусиги тә’лими ве тарбијәсинде дејил, һәртәрәфли инкишаф етмиш әһәнқдар шәхсијјәт тарбијәсинде муһүм васитәдир. Инчәсәнәтден кәнарда һәғиги совет адамыны тарбије етмәк мүмкүн дејилдир. Буна көрә де мусиги коммунист тарбијәсинин вачиб үнсүрүнү ташкил етмәлидир. Мактебде мусиги мәшғәләлеринин өјрәдичи, тарбијәедичи ве инкишафетдиричи ролуну һәр васитә иле јүксәлтмәк һәр бир муәллимин, бүтөвлүндә педагожи коллективин муһүм вәзифәсидир.

ҲАЗЫРЛЫГ СИННФЛАРИНДА ТАРБИЈА ИШЛАРИ

Зарифа ӘЛИЈЕВА

Азәрбајҹан ЕТПЕИ-нин елми ишчиси

Ҳазырлыг синфи мактабда эн кичик јашлы коллективдир. Бу синфларда асас максад ушаглары ахлаги, психоложи, физики чаһатдан тәлимә һазырламадан ибарәтдир. Башга синфларә нисбәтән һазырлыг синфларинда тарбија ишларинә даһа чох јер верилир. Бир чох балларда тәлим иши өзү дә мүәјјән маһнада тарбијәви иш формасында (дидактик ојунлар, тапшырыглар ва с.) апарылыр.

Дәрс илинин әввалиндән ушагларын коллективчилик, әмәксевәрлик, вәтәнпәрвәрлик, бејналмиләлчилик руһунда тарбија олунмаларына, онларда тәлимә мараг, диггәтчилик, мүшаһидәчилик кими кејфијәтләрин јаранмасы гајғысына галымалыдыр. Ушағын мактабә, мактаб коллективинә алышдырылмасы тәлимә мараг тарбијәсиндә мүһүм вәситәләрдән биридир. Бунун үчүн мүәллим ушаглары мактаб коллективинә дахил етмәли, мактабда кеңирилән тәдбирләрдә һазырлыг синиф шакирдләринин иштиракы вә чыхышы тәшкил едилмәлидир. Һазырлыг синфларинда илк күнләрдән синиф коллективини тәшкил едилир. Коллектив үзвләри арасында ушагларын бачарыг вә габилијјәтинә ујғун иш бөлкүсү апарылыр.

Мүхтәлиф истеһсалат мүәссисәләринә екскурсиялар, әмәк гәһрәманлары илә көрүш, мактабда кеңирилән мүхтәлиф ичтиман-фајдалы ишләрдә иштирак етмәк һазырлыг синиф шакирдләринин әмәксевәрлик вә әмәјә маһаббәт тарбијәсини ишиндә мүһүм вәситәдир. Бу ишларини тәшкилиндә мүәллимин јахын көмәкчиси һамн синифдир. Һамн синифлә һазырлыг синфи арасында јарадылан әлагәнин сәвијјәсини синифдә апарылан ишини мүвәффағијәтлә һәјата кеңирилмәсиндә мүһүм рол ојнајыр.

Мүһарибә ветеранлары, һәрбичиләрлә көрүш, ушагларын гәһрәман кечмишимизлә, бу күнкү гәһрәман

ларын иши илә таныш едилмәси онларда вәтәнпәрвәрлик тарбијәсинин мүвәффағијјәтинин тәмин едир.

Бејналхалг бајрамлар һаггында јығчам, ајдын, садә маълуматлар, бу бајрам шәнликләриндә ушагларын иштирак етмәләри онларда бејналмиләлчилик тарбијәсинин әсасыны гојур.

«Азәрбајҹан пионери», «Пионер», вә «Көјәрчин» гәзет вә журналларындан ушагларын јашына ујғун мәтиләрин сечилиб охунмасы бу гәзет вә журналлардакы сијаси, ичтиман һадисәләрини баша салыммасы һазырлыг синфларинда бејналмиләлчилик тарбијәсинә кеңиш имкан верир.

Һазырлыг синфларинда мүәллим тарбијәви тәдбирләри өзүндә әкс етдирән ашағыдакы пландан истифадә едә биләр:

1 рӯб

1. Мактаблә танышлыг.
2. Мактабда давраныш гајдалары илә танышлыг.
3. Синиф вә дәрс ләвазиматы илә давраныш.
4. Синиф коллективинин тәшкили, коллектив үзвләри арасында иш бөлкүсү.
5. Нөвбәтчилик вә онун апарылмасы һаггында сөһбәт.
6. «20 сентјабр 26-ларын күлләләндији күндүр» мөвзусунда сөһбәт.
7. «Гызыл пајыз» мөвзусунда екскурсия, сөһбәт вә ја сәһнәчик.
8. Тәмизлик вә күн режиминин көзләnmәси барадә сөһбәт.
9. Мактаб коллективинин иши илә танышлыг, пионер отагына екскурсия.
10. «Достлуг вә јолдашлыг нәдир» мөвзусунда сөһбәт.
11. Һамн синфин мүәјјәнләшдирилмәси вә синфин шакирдләри арасында вәзифә бөлкүсү.
12. Күчә һәрәкәти гајдалары һаггында сөһбәт.
13. Валидејн комитәсинин тәшкили.

14. Ленин və Вәтән һаггында сөһ-
бәт.

15. Доғма пајтахтымыз Бакы.
(Фотошәкилләра, албомлара ба-
хыш вә гиҗаби сәјаһәт).

16. Әлифба бајрамына һазырлыг.
Сәһәрчик вә сәһнәчик үчүн ше'р,
маһны вә с. сечмәк. Әлифба бајра-
мынын кечирилмәси.

II рүб

1. Әлифба бајрамында тәбриклә
чыхыш етмәјә һазырлыг.

2. Мәктәб китабханасына экскур-
сија.

3. Китаб вә онун фајдасы һаггында
сөһбәт.

4. Октјабрјат вә онун гајдалары
илә танышылыг.

5. Сәһәр кимнәстникасы һаггында
сөһбәт.

6. «Евдә анама нечә көмәк еди-
рәм» мөвзусунда мүсаһибә.

7. Почта экскурсија.

8. Фәсилләр вә ил һаггында сөһ-
бәт.

9. Мүшаһидә дәфтәринин тәшки-
ли вә мүшаһидәннин апарылмасы.

10. Пешәләр һаггында сөһбәт.

11. Јени ил шәһлијинә һазырлыг.

12. Гыш һаггында сөһбәт. Тәбиә-
тә экскурсија.

13. Јени ил шәһлијиндә иштирак
вә чыхыш етмәк.

III рүб

1. Совет Ордусу вә һәрби Дәниз
Донанмасы күнү мүнәсибәтилә ке-
чириләчәк јығынчагда чыхыша һа-
зырлыг (ше'р, сәһнәчик, маһны
сечмәк).

2. Һами синифлә бирликдә ичти-
ман-фајдалы ишин тәшқили.

3. 8 март гадынлар бајрамына
һазырлыг (әл ишләринин һазырлан-
масы, (сәһәрчик, ше'р сечмәк).

4. «Аналара һәдијјә»—маһны,
ше'р сәһнәчик.

5. 23 феврал Совет Ордусунун
јарадылмасы күнүдүр (сөһбәт вә
һазырлыг).

6. Совет Ордусу вә һәрби Дәниз
Донанмасы күнүнә һәср едилмиш
тәһтәһәли јығынчагда иштирак ет-
мәк.

7. «Тә'вилдә нә илә мәшғул олму-
сунуз?»—сөһбәт вә мүсаһибә.

8. 8 март гадынлар бајрамында
иштирак етмәк.

9. «Кәлиһ һағыл данышаг» мөв-
зусунда сәһәрчик.

IV рүб

1. «Һағыллар аләминдә» мүсаби-
гәси.

2. Космос вә космонавт һаггында
мүсаһибә.

3. Отаг биткиләринә гуллут үзрә
сөһбәт.

4. Јаз. Һами синифлә бирликдә
тәбиәтә экскурсија.

5. 22 Април—В. И. Лениһин ана-
дан олдуғу күнә һәср олунмуш
«Әзиз бабаһыз» мөвзусунда сәһәр-
чик.

6. «28 Април»и һијә бајрам еди-
рик» мөвзусунда сөһбәт.

7. 1 Мај бајрамы һаггында сөһ-
бәт вә бајрама һазырлыг.

8. 1 Мај бајрамы шәһлијиндә иш-
тирак етмәк.

9. Гәләбә бајрамына һәср олун-
муш сәһнәчик.

10. Пионер тәшкилатынын јаран-
дығы күнә анд сөһбәт, бајрамда
тәбриклә чыхыш етмәјә һазырлыг.

11. Пионер хәттиндә иштирак ет-
мәк.

12. «Ил боју пә өјрәндик» мөв-
зусунда сәһәрчик.

ИЧТИМАИ-ФАЈДАЛЫ ӘМӘЛИН МӘЗМУНУ ВӘ ОНУН ӘХЛАГ ТӘРБИЈӘСИНӘ ТӘ'СИРИ

Оғтај АББАСОВ

Азәрбајҗан ЕТПЕИ-нин елһи ишчиси

Сов.ИКП XXVI гурултајында
мәктәблиләри ичтиман-фајдалы
әмәјә һазырламағы јахшылашдыр-

маг башлыча вәзифә кими ирәли
сүрүлмүшдүр. Индики шәраитдә
ушағлары ичтиман-фајдалы әмәјә

...тамын мүнүм васиталарын-
...фајдалы эмәјин даһа мүн-
...даһа ардычыл дахил олма-
...Ма'лумдур ки, фаалијјәтин
...ијјәти, истәнилән тә'сири
...әсаслы шәкилдә онуң
...дүзкүн мүәјјәнләшди-
...асылыдыр. Лакин
...дилиндә олан педагожи
...јјәтдә хусусилә кичик јашлы
...ијјәти ичтиман-фајдалы
...мәзмуну, бу мәзмуну мү-
...шәртләри ишг-
...рылмамышдыр. Она көрә дә
...јашлы шакирдләрин ичти-
...фајдалы ишләринин тәшкили
...бә'зи нөгсанлара јол вери-
...р.

Јухары синифләрдә олдуғу кими,
...синифләрдә дә ичтиман-
...фајдалы эмәјин мәзмунуну мүәјјән-
...шәртләрин әсас мәнбәји тә'лим-
...ишләринә анд сәнәдләрдир.
...дәдикәр саһәләрдә олду-
...кими, шакирдләрин ичтиман-фај-
...фајдалы эмәјинин мәзмуну да нүмунә-
...формада, үмуми шәкилдә верил-
...ишди. Мәһз елә буна көрә дә һә-
...мәзмун әсас көтүрүлсә дә, фаа-
...јјәтдә она истинад едилсә дә, һәр
...бир мәктәбдә шакирдләр ичтиман-
...фајдалы эмәјә чәлб едиләркән бир
...сыра шәртләр көзләнилмәли, педа-
...гожи тәләпләрә әмәл едилмәлидир.

Шакирд ичтиман-фајдалы эмәјин
...иңра јеринә, вердији фајдаја кө-
...рә белә группашдырмағ олар:

1. Мәктәб коллективинин хејиринә
...сәрф едилән ичтиман-фајдалы эмәк.
Белә эмәк, әсасән, мәктәбдә иңра
...едиләр вә ора ашағыдакы ишләр
...дахилдир: мәктәбиләрин өзүнә-
...хидмәт эмәји, мәктәб аваданлығы-
...нын тә'мири, әјани вәсаитләр һа-
...зырламағ, тәдрис-тәчрүбә саһәсин-
...дә иш вә с. Көрүндүјү кими, мәктәб
...коллективинин хејринә сәрф едилән
...ичтиман-фајдалы эмәјин өзү дә
...мәзмунча зәнкин олуб, шакирдләр-
...дә мүхтәлиф әхлағи кејфијјәтләр
...јарадылмасы бахымындан әлвериш-
...ли имканлара маликдир.

2. Ајры-ајры адамларын хе-
...јиринә олан ичтиман-фајдалы

эмәк — гочалара, Бөјүк Вә-
...тән мүһарибәси иштиракчыларына
...вә аиләләринә көмәк көстәрмәк
...вә с. Ичтиман-фајдалы эмәјин бу
...нөвүнүн шакирдләрин һуманизм
...тәрбијәсиндә, өз гүввәсини еһтијачы
...оланын хејиринә сәрф етмәк кими
...кејфијјәтләрин тәрбијәсиндә хусу-
...силә бөјүк әһәмијјәти вардыр.
3. Чәмијјәтин хејиринә олан мән-
...сулдар эмәк. Бура јашајыш саһә-
...ләринин абадлашдырылмасында,
...мәһсул топланышында иштирак ет-
...мәк, һами тәшкилатлара көмәк көс-
...тәрмәк вә с. дахилдир.

Ајдын олур ки, ичтиман-фајдалы
...эмәјин һәр үч нөвү долајы јолла да
...олса, чәмијјәтин хејиринә ичтиман-
...фајдалы характер дашыјыр. Әкәр
...шакирд һәтта өзүнәхидмәт эмәјин-
...дә белә иштирак едирсә, бу, онда
...чәмијјәтин мәнәфејинә ујғун фаа-
...лијјәт вәрдишләри, өз гүввәсини
...үмуми ишә сәрф етмәјә сә'ј кими
...кејфијјәтләр тәрбијә едир.

Ғабағчыл синиф мүәллимләри
...мәктәбә илк дәфә гәдәм гојмуш
...ушағлары ичтиман-фајдалы эмәјә
...чәлб едәркән һәмин чәһәти диггәт
...мәркәзиндә сахлајырлар. Сонракы
...иш мәһз шакирдләрин марағлары
...үзрә онларда мүәјјән вәрдишләр
...олан саһәләр әсасында вә кетдикчә
...мүрәккәбләшдириләрәк апарылып.
Бакы шәһәриндәки 44 нөмрәли мәк-
...тәбин мүәллими Н. Лачынов I си-
...ниф шакирдләринин эмәјә чәлб ет-
...мәздән әввәл, онларын марағлары-
...ны, евдә һансы ишләрлә мәшғул ол-
...дугларыны өјрәнир, ушағларын һан-
...сы эмәк вәрдишләринә малик ол-
...дугларыны - мүәјјәнләшдирир. Бу
...исә мүәллимин ушағларла апарды-
...ғы ишнә сәмәрәсини артырыр, ичти-
...ман-фајдалы эмәјин әхлаға тә'си-
...рини јүксәлдир. Әбәс дејил ки, Н.
Лачыновун дәрс дедији шакирдләр
...мүхтәлиф ичтиман-фајдалы эмәк
...тапшырығларыны һәвәслә јеринә
...јетирир, иш заманы фәаллығ көс-
...тәрир, бә'зән исә иңрасы тәләб олу-
...нан ишләрн мүстәгил көрүб, мүәл-
...лим тәрәфиндән тапшырығ көзлә-
...мәдән ону јеринә јетирмәјә чалы-
...шырлар. Мәктәбәгәдәрки дөврдә

ушагларын эмәкдә нечә иштирак етдикләрини мухтәлиф јолларла өјрәнмәк олар: 1) ушагларын валидәјләри илә сөһбәт-мүсаһибә илә; 2) шакирдләрин өзләри илә сөһбәт вәситәси илә; 3) ушаглара илкин садә эмәк тапшырыглары вермәк вә с. Ушагларын мәктәбөгәдәрки дөврдә нә кими эмәк нөвләри үзрә фәалијјәт кәстәрдикләрини өјрәнмәјини хүсусилә, дәрә илинин әввәлләриндә шакирдләрин чәлб едиләчәкләри әмәјин мәзмунуну мүәјјәнләшдирмәкдә әһәмијјәти бөјүкдүр.

Ушагларын чәлб едилдији ишләрин онларын күчүнә мувафиг олмасы әмәјин мәзмунуну мүәјјәнләшдирмәкдә мүһүм әмәлдир. Ичтиман-фајдалы әмәјин шакирдләрин күчүнә мувафиг олмасы һәм дә ишин әхлага тәсирини артырыр, әмәк-сәвәрлик тәрбијәсинә әсаслы көмәк кәстәрир.

Әмәјин ушағын күчүндән артыг олмасы шакирди руһдан салыр, онда өз күчүнә инамсызлыг јарадыр. Әмәјин ушағын күчүндән артыг олмасы тәлим-тәрбијә ишинә мәнфи тәсир кәстәрдији кими, онун шакирдләрин күчүндән ашағы олмасы да истәнилән нәтичәнин әлдә едилмәсини ләңкидир. Ичтиман-фајдалы әмәк тапшырыглары шакирдләрин күчүндән ашағы олдугда, белә әмәк ушаглары марагландырмыр. Һәмш ишләр мәчбурн шәкилдә јеринә јетирилсә белә, аз иради гүввә вә бачарыг тәләб етдијиндән, ушагларын ирадәсинин мөһкәмләндирилмәсинә, јени әмәк бачарыгларынын јаранмасына, әхлаги кәјфијјәтләрини икишафына көмәк етмир.

Кичик јашлы мәктәблиләрин әмәји, һәр шејдән әввәл, онларын марағыны тәмин етмәлидир. К. Марксын вахтилә гејд етдији кими, тарих боју инсанын уғрунда мүбаризә апардыгы һәр бир шеј онун марағы илә бағлы олмушдур. Бурадән ајдын олур ки, хүсусилә, тәдрис илинин илк ајларында ушаглар билавәситә өзләринин марагларына ујғун, мәнәфеләри илә бағлы әмәјә даһа чох мејл едирләр. Елә буна көрә дә мүәллим мәсәләнин бу чә-

һәтнин әсас тутараг ишә башламалы вә кетдикмә әмәји һәм мәзмун, һәм дә ичтиман мәнәфе бахымындан мүрәккәбләшдирмәлидир. Кичик јашлы мәктәблиләрин ичтиман-фајдалы әмәјинин мәзмуну бу систем әсасында мүәјјәнләшдирилдикдә онун ушагларын әхлаг тәрбијәсинә тәсири артыр.

Тәчрүбә кәстәрир ки, ушаглар дәрә илинин хүсусилә әввәлләриндә ојун характерли, ојун формасында тәшкил едилән әмәк нөвләрини даһа һәвәслә ичра едирләр. Ојун формасында ичра едилән ишләр шакирдләри јормур, онлары һәвәсләндирир. Апарылан тәдгигат сүбүт едир ки, шакирдлар һәм дә мәктәбөгәдәр дөврдә мәшғул олдуғлары, орадән мүәјјән бачарыглар әлдә етдикләри әмәк тапшырыгларына ујғун ишләрдә даһа һәвәслә чалышырлар. Белә ки, әкәр шакирд әнләдә күлләрә гуллуғ едибсә, мәктәбдә јашыллыға гуллуғ етмәк онда тапшырылдыгда, ушаг мүәллимин әлава изаһатыны, тәлиматыны белә көзләмәдән, сәбирсизликлә фәалијјәтә башлајыр. Бунун сәбәби ушағын ишин ичра гајдалары илә инсбатән дә олса, таныш олмасыдыр. Буна көрә дә ушағын бирдән-бирә тамамилә таныш олмадығы, һәтта, даһа әһәмијјәтли ишә чәлб едилмәсиндәнсә, даһа аз әһәмијјәтли, ләкин шакирдин бу вә ја дикәр дәрәчәдә таныш олдуғу әмәјә гошулмасы мәгсәдә ујғундур. Шакирдин сонракы фәалијјәтинин әввәлләр әлдә едилмиш әсас үзәриндә гурулмасы вә онда јени-јени әмәк вәрдишләринин јарадылмасы ушагларын фәалијјәтинин дүзкүн гурулмасына чидди тәсир едир. Фәалијјәтин дүзкүн тәшкили иса сон мәгсәдә чатмагда—коммунизм гуручулары тәрбијә етмәк ишиндә бөјүк рол ојнајыр.

Лакин мәлүмдур ки, тәрбијә ишиндә тәкчә шәхс мараға, ушагларын мәһдуд шәкилдә таныш олдуғлары әмәјә әсаслазмаг истәнилән нәтичәни әлдә етмәјә манә олар. Дәим јалныз өз марағыны тәмин етмәк үчүн фәалијјәт кәс-

ушагда егизм һиссләринин тарихына, ловгалыга сәбәб булар. Она көрә дә башлыча мәгсәд бу марагдан бир васитә кими истифадә етмәк вә ону кенишләндирә һәм ичтиман иш мотивләрилә, халык чәмијјәтин хејиринә сә'ј, фәал иш көстәрмәк һисси тәрбијә еткәндир. Она көрә дә елә илк вахтлардан шакирдләри даһа ичтиман чәмијјәтли ишләрә чәлб етмәк ләзәмдир. Бу вахт, әлбәттә, ушагла-рын јакш вә физиоложи хусусијјәтләринин нәзәрә алынмасы вәчибдир. Агдаш рајонундакы Ләки гәсә-дә орта мәктәбинин синиф мұәлли-ми Сәһибә Маһмудова ушагла-рын ичтиман-фајдалы әмәјә чәлб едәр-кә ишин һәмин чәһәтнин диггәт мәркәзиндә сахлајыр. II—III синиф шакирдләринин I синифләрдә тәк-дәр истифадә едиләчәк китаблары тәмбир етмәләри, јакшыдакы бағча-нын ушагла-ры үчүн ојунчагла-р дү-зәлтмәләри һәм ушагла-рын мараг-ларыны тәмин едир, һәм дә өз әмәкләринин даһа кениш мигјасда фәјда вермәсиндән әхлаги һисслә-рә гүвнәтли тәсир едән фәрәһ, се-згич һиссинин јаранмасына сәбәб олур. Јакшы әмәллә фәрәһ арасын-дакы әссосиатив әләгә исә кичик јашлы мәктәблиләри даһа јени фәј-

далы фәалијјәтә гәшулмаса сөзг едир. Сәһибә мұәллимә ичтиман-фајдалы әмәјин мәзмунуну мұәјјән-ләшдирәркән, ушагла-рын көрәчәк-ләри ишләри планлашдыраркән бу системи, бу әрдычыллыгы көзләјир. Она көрә дә С. Маһмудованын дәрс дедији ушагла-р ичтиман-фајдалы ишләрдә һәвәслә чалышыр, иштиза-мып позулмасы һалларына јол вер-мир, јухары синифләрдә дә өзләри-ни фәал ичтиманијјәтчиләр кими көстәрирләр.

Ибтидаи синиф шакирдләринин үмуммәктәб, рајон вә шәһәр мигјас-сында кечирилән ичтиман-фајдалы әмәк тәдбирләринә чәлб едилмәси вәчибдир. Белә олдугда ушагла-р өз гүвнәләри илә үмуми ишә хејир вердикләрини көрүр, һәминшә маһ-дуд саһәдә чалышмырлар. Кичик јашлы мәктәблиләрин јухары си-ниф шакирдләри илә биркә чалыш-малары онлары даһа да һәвәслән-дирир. Ләкин нәзәрә алмаг ләзәм-дыр ки, белә ишә башламаздан әв-вал јухары синиф шакирдләри илә әтрафлы сөнбәт апармаг, онларын ушагла-ра едәчәји көмәји, һәмчинин ибтидаи синиф шакирдләринин бә-јүкләрлә биркә әмәкдә көрәчәклә-ри ишләри, онларын вәзифәләрини дағиг мұәјјәнләшдирмәк вәчибдир.

УШАГЛАРЫН ЕЛМИ-АТЕИЗМ ТӘРБИЈӘСИНДӘ МӘКТӘВЛӘ АЙЛӘНИН БИРКӘ ИШИ

Нәриман РЗАЈЕВ

Һ. Зәрдаби адына КДПИ-нин мұәллими

Коммунизм чәмијјәти гуручулуғу вәзифәләри совет адамларынын вә биринчи нөвбәдә кәнч нәслин дүзкүн елми дүнјәкерүшә малик олмасыны, тәбнәт вә чәмијјәт һадисәләринин инкишафыны дүзкүн баша дүшмәси-ни тәләб едир. Белә ки, тәбнәт вә чәмијјәт һадисәләринин дүзкүн ел-ми изаһы кәнч нәсрдә материалист дүнјәкерүшүнүн јаранмасына, онла-рын һәртәрафли вә фәалијјәт мөвге-синин формалашмасына бәјүк көмәк еткәндир.

Өлкәмиздә апарылан нәһәнк ком-мунизм гуручулуғу вәзифәләринин мұвәффағијјәтлә јеринә јетирилмәси бу гуручулуғ ишини кәләчәкдә да-вам етдирәчәк кәнч нәслин нечә тәрбијә едилиб јетишдирилмәсиндән, онларын идеја-сијаси һазырлығын-дан, тәбнәт вә чәмијјәт һадисәләри-нә мүнәсибәтиндән, әгидә вә дүнјә-керүшләриндән хејли дәрәчәдә асы-лыдыр. Оду-р ки, кәнч нәслин елми-атеизм тәрбијәси коммунист тәрбијә-си системиндә ән мұһүм вә ән баш-

лыча мәсәләләрдән биридик. Ушагларын фәал коммунизм гуручулары кими јетишидрилмәсиндә мәктәплә јанашы аилә мүһитинин вә аилә тәрбијәсинин дә чох бөјүк әһәмијјәти вардыр. Ахы, бу күн һәр бир совет аиләсиндә бөјүјүб тәрбијә олунан ушаг сабаһ коммунизм гуручулугу ишиндә чалышан һәр һансы коллективин бир үзвүдүр. О, бизим гуручулуг ишиндән кәнарда гала билмәз, ејни заманда о, кәләчәк аилә башчысыдыр, валидејидир.

Мүасир совет аиләси ушагларын тәрбијәсиндә бөјүк вәтән, халг, партија мәс'улијјәти һисс едәрәк өз ушагларыны фәал, мүбариз, чәсур вә горхмаз, достлуг вә јолдашлыға сәдагәтли, коллективчи, коллективин мәнәфејини өз шәхси мәнәфејиндән үстүн тутан, тәбиәт вә чәмијјәт һадисәләринә мүнәсибәтдә коммунист әгидәсинә, коммунист дүнјакөрүшүнә малик адамлар кими јетишидирмәјә чалышырлар. Лакин аз да олса һәлә дә елә валидејиләрә раст кәлмәк олур ки, онлар мәсчидә кедир, дини ајин вә бајрамларын ичрачысы вә ја иштиракчысы олур: мәсәлән, чинә, шејтана инанан, диндарлардан имдәд көзләјән, молла дуасынын фүсункар күчүнә бел бағлајан мүәјјән хәстәлијни мүәличәси үчүн моллаја, чиндара, пирә, очага вә с. јерләрә мүрачият едән валидејиләр дә вардыр. Марағлыдыр ки, бунларын арасында бә'зән јашлы нәслә мәнсуб олмајан, диндар кәпч валидејиләрә дә раст кәлмәк мүмкүндүр.

Ајдын мәсәләдир ки, белә диндар аиләләрдә валидејиләрин дини адәт вә ајинләри ичра етмәси, динә даир сөһбәтләр вә с. тәбиәтән һәр шејә һәссас олан кичик јашлы ушагларда дини тәсәввүрләрин јаранмасына сәбәб олур. Дини тәсәввүрләр дини идеолокијанын јаранмасында әсас рол ојнајыр. Бу һиссә бизим идеолокијамыза, бизим тәрбијә системи-мизә тамамилә јаддыр.

Кичик јашлы ушагларыны аллаһла, аллаһын гәзәби илә, чәһәннәм одлары, шејтан, чин, гулјабаны илә горхутмагла онлар шылтаглыгдан

чәкиндирмәјә чалышмаг истәјән валидејиләр тәрбијәдә бөјүк сәһн етмиш олурлар. Бир тәрәфдән онлар ушаглары горхаг бөјүдүрләр ки, белә ушаглар һәр һансы бир иш көрмәкдә гәтијјәт көстәрә билмир, ирадәсиз олур вә с. Дикәр тәрәфдән белә ушаглар хәјалпәрәст олур, узун мүддәт аллаһ, онун нечә вә һарада олмасы, инсанларын бүтүн ишләриндән нечә хәбәр тутмасы, дәһшәтли чәһәннәм одларында инсанларын нечә јандырылмасы, чин вә гулјабаны һаггында фикирләшир, онларын күчү гаршысында өзүнүн ачизлијини һисс едир вә онда үмидсизлик јараныр. Һәтта белә ушаглар јухуда бә'зән чәһәннәм одларында јандығыны, чинләрин ону боғдуғуну, гулјабаныларын ону парчалајыб јемәк үчүн кәлдијини көрүр вә горхудан мүхтәлиф әсәб хәстәликләринә тугулурлар.

Чох јахындан таныдығым Н.-нин аиләсиндә алты ушаг бөјүјүр. Валидејиләрин һәр икиси дини адәт вә ајинләри јеринә јетирир, дини бајрам мәрасимләри гејд едирләр. Мүгәддәс јерә зијарәтә кедир, нәзир верирләр. Ушагларын һамысы—кичикләр палтарын үстүндә, бөјүкләр исә палтарын алтында дуа кәздирирләр. Чох горхагдырлар. Һәтта сәккизинчи синифдә охујан бөјүк ушаглары А. еадә тәк галмагдан, гаранлыг отага кечмәкдән, күн батан дан сонра биринчи мәртәбәдә икинчијә галхмагдан горхур. Дәфәләрлә шаһиди олмушам ки, ушаглар мүәјјән бир иши көрмәк истәдикләри заман сәбр кәлмиш вә онлар һәмни иши көрмәмишләр. Гаршыларына пишик чыхдығы үчү кетмәк истәдикләри јолдан керн гејтмишлар. Тәбиидир ки, бу чү дини тәсәввүрләри онларда валидејиләри јаратмышлар. Ахы, ушаглар һеч дә диндар доғулмамышлар. Ејни заманда валидеји нүфузу тәһдиди нүмунәси илә гаршылашан ушаглар валидејиләрин һәрәкәтләринә гејртәнгиди мүнәсибәт көстәрмиш, еләрн дә дини адәт вә ајинләри ичра етмәјә башламышлар.

Ушагларын аллаһа, имама, гур'а-
на, ширә вә с. дини анд нәмәләри,
мәрасимләрдә иштирак етмә-
гән чиндән, хортдандан горхма-
гән, чәтнелијә дүшәркән дәрән
мәдәдликләри заман муәллимни он-
лардан дәрә сорушмамасы үчүн ал-
лаһа, имама, мәсчидә, очаға јал-
вармалары дини тәсәввүрә малик
һаҗнајан, динә инанмајан II синиф
шәкирдди Е.-дә күлүш доғурур. Чүн-
кә о, горхмаздыр, инадкардыр,
дәрәсләринин һамысындан беш ги-
җәт алыр. Һеч бир дини тәсир көр-
мәмишдир. Валидејиләри савадлы-
дыр. Одур ки, бә'зән әтраф муһитин
тәсир нәтиҗәсиндә онда јаранан
дәһшәт дини тәсәввүрләри дәрһал ара-
дан галдыра билмишләр. Мәсәлән,
ушәк дәрә о, дәрәдән кәләркән өз
ағдашлары илә күчлү јағыша дүш-
үрүкләри үчүн чиннар ағачынын ал-
тында дајаныб јағышын кәсмәјини
кәләјирләр. Ушагларын бә'зиси ја-
ғышын тәз кәсмәси үчүн аллаһа јал-
вармаға башлајыр. Буну көрән Е.
онлардан сорушур:

— Аллаһ кимдир ки, сиз јағышы
кәсмәк үчүн она јалварырсыныз.
Һеч о, бу гәдәр јағышын габагыны
кәсә биләрми? Буна Һеч кимин күчү
етмәз.

Ушаглар она белә чаваб вермиш-
ләр:

— Сән һалә аллаһы танымырсан?
О, бүтүн јери-көјү јарадандыр. О,
тох күчлүдүр. Атам дејир ки, дүнија-
да нә көрүрүксә, нә баш верирсә, һа-
мысыны аллаһ јаратмышдыр. Ким
онун күчүнә инанмаса онун ағзыны
әјәр, ејбәчәр шәклә салар. Јағышы
јағдыран, күләји әсдирән, көјү-ку-
рулдадан да одур. Истәсә елә бу
саат јағышы кәсиб күнәш чыхара
биләр. О, һәр шеји билир, она нә
вәр ки?

Ахшам ишдән евә гајыдан ата оғ-
лу Е.-ни фикирән вә далғын көр-
мүш, сәбәби илә мараглапмышдыр.
Е. исә чавабында:

— Ата, јағышы ким јағдырыр? —
дејә сорушмуш вә күндүз ушагла-
рын аллаһ һаггында данышдыгла-
рынын һамысыны она сөјләмишдир.

Ата исә оғлуны динләдикдән сон-
ра ибтидан инсанларын табиятин
кортәбини гүвәләринин сәбәбини
изаһ едә билмәдикләриндән илк ди-
ни тәсәввүрләрин јаранмасы уша-
ғын баша дүшәчәји тәрздә изаһ ет-
дикдән сонра демишдир:

— Оғлум, јағышын јағмасы, кү-
ләјин әсмәси, фыртынанын гопма-
сы, залзаланын олмасы, көјүн ку-
рулдамасы вә с. Аллаһын гәзәбин-
дән дејил, һамысы табият һадисәлә-
ридир. Буналарын һамысыны мәктәб-
дә муәллимләрин сәнә өјрәдәчәкләр.
Инди исә мән сәнә јағышын вә кү-
ләјин әмәлә кәлмәсини кәстәрә би-
ләрәм.

Сонра о, гајнајан самоварын нә-
фәслијиндән чыхан бухарын үстүнә
бир бошгаб тутмушдур. Бир аздан
су дамалары јерә төкүлмәјә баш-
ламышдыр. — Көрүрсәнми, Күнәш
јери, чајлары, дәнннләр, океанла-
ры гыздырыр, орадан су бухарлары
һаваја галхыр. Јухары галхдыгча су
бухарлары сојујур вә бирләшәрәк
при дамалар әмәлә кәтирир. Белә-
ликлә дә јағыш јағыр.

Сонра о, пәнчәрәнин нәфәслијини
ачараг ораја бир вәрәг қағыз тут-
мушдур. Қағыз тәрпәнмишдир. Бе-
ләликлә, исти вә сојуг һаванын јер-
дәјишмәси нәтиҗәсиндә күләјин әмә-
лә кәлдијини вә бунун Һеч бир ди-
ни асасы олмәдығыны изаһ етмиш-
дир.

Бурадан көрүндүјү кимин, савад-
лы валидејиләр ушагларын елми-
атеизм тәрбијәсиндә бөјүк рол ој-
најырлар. Валидејиләр чалышмалы-
дырлар ки, ушагларын суалларына
елми нөгтеји-һәзәрдән чаваб вер-
синләр. Ушагларын суалларына ел-
ми, әјзани вә инандырычы верилән
чаваблар онлара дини тәсәввүрлә-
рин мүдахилә етмәсинә имкан вер-
мир вә ушагларын материалист
дүнјәкөрүшүнүн формалашмасында
бөјүк рол ојнајыр.

Лакин бә'зи валидејиләр, һәтта
савадлы олдугда белә, ушагларын
суал вә марагларына лагәјд јана-
шырлар вә ја онлара Һеч чаваб вер-
мир, ја да өз чавабларында дини

фантастик фикирләрә истинад едирләр. Бу исә өзлүжүндә ушагларын коммунист тәрбијәсинә мәнфи тәсир көстәрир вә онларда дини тәсәвүрләр јарадыр.

Мүшәһидәләр көстәрир ки, кичик јашлы ушаглар тәбиәт һадисәләринә чох бөјүк марағ көстәрир вә бу һадисәләрин сәбәбини өјрәнмәјә чалышырлар: мәсәлән, ушаглар «Јағыш нәдән әмәлә кәлир? Дағлары ким јарадыб?», «Көј нијә курулдајырды», «Долу нәдән әмәлә кәлир», «Ағачлар нијә јашылдыр» вә с. суалларла бөјүкләрә мүрациәт едирләр. Бөјүкләр ушагларын белә суалларына чох мәс'улијјәтлә јанашмалы вә онлара елми чәһәтдән әсәсләндирылмыш, дүзкүн чаваб вермәлидирләр. Әкс һалда дүзкүн верилмәјән чаваб ушагларда јанлыш тәсәвүрләр јарадыр ки, бу да онун сонракы фәалијјәтиндә өз мәнфи тәсирини көстәрир. Әкәр валидејиләр ушагларын суалларына чаваб вермәкдә чәтинлик чәкирләрсә, јахул ону елми чәһәтдән изаһ едә билмирләрсә, о заман дини фантастик чаваб вермәкдән чәкинмәли вә демәлидир ки, «бу суалы мүәллимин мәндән јахшы изаһ едә биләр, јахшы олар ки, сабаһ ондан сорушасан».

Ушагларын јанында ахирәт дүнјасындан, тәрки-дүнјалыгдан, руһун өлмәзлијјидән данышмағ, инсанын кәләчәк фәалијјәтинин «Аллаһ кәримдир», «Гисмәтдән артығ јемәк олмаз», «Сән сәјдығыны сәј, көр фәләк нә сәјыр», «Гөзадан гачмағ олмаз», «Алнына нә јазылыбса, ону да көрәчәксән»—дини фантастик фикирләрлә әлағәләндирмәк чох зәрәрлидир. Бу ушагларда дини тәсәвүрләр јаратмағла бәрәбәр, онларда үмидсизлик, сүстлүк, горхағлығ, һиссләрә гапылмағ вә с. кими мәнфи кејфијјәтләрин әмәлә кәлмәсинә сәбәб олур, онларын гуруб јаратмағ, һәјатдан зөвғ алмағ һәвәсини өлдүрүр. Она көрә дә валидејиләр бу чүр һәрәкәтләрдән чәкинмәлидирләр.

Ахирәт дүнјасына, чәһнәт вә чәһәннәмә, «бу дүнјада нә гәдәр әзаб чәксән, о дүнјада о гәдәр кеф чәкәчәксән»—дини фантастик идејаја, руһун өлмәзлијји идејасына инанан валидејиләр билмәлидирләр ки, руһун өлмәзлијјинә инам динин һөкмран олдуғу кечмиш заманларда бөјүк фәләкәтләр төрәтмишдир: мәсәлән, тарихи мәنبәләрдән мәлумдур ки, Зулуслар кралы, анасы Чаканын өлмәси илә әлағәдар једди мин адамы өлдүрмүшдүр ки, анасынын руһу тәк галмасын. Бундан башға, крал анасынын руһунун тәк галмамасы үчүн мејидлә бирликдә 12 нәфәр ғызы дири-дири басдырмышдыр.

Јахуд тропик Африкада крал Куекоссо өлдүкдән сонра онун оғлу Грере атасынын руһунун тәк галмамасы үчүн мин нәфәрин өлдүрүлмәсини әмр етмишдир. 1870-чи илдә исә Бенгалијада Пранса Мараза өлдүкдән сонра онун мејиди илә бирликдә 47 нәфәр гадын дири-дири басдырылмышдыр» (Р. Әлијев. Елм вә хурафат. Бақы, Ушагкәңчәшр, 1959, сәһ. 20).

Јухарыдакы фактлар бир даһа көстәрир ки, дин инсанлара мүтәһлик, әзаб-әзијјәт, өлүм вә фәләкәтдән башға һеч нә вермәмишдир. Мәһз она көрә валидејиләр һәһәк ушагларда дини тәсәвүрләр јаратмаға, әксинә бу чүр фактлара истинад едәрәк дин вә онун пүмајәндәләринә, онун доғурдуғу ачы нәтичәләрә нифрәт һисси ојатмағла вә өвләдларына атеист-тәрбијәси ашыламанлыдырлар.

Өлкәмиздә Бөјүк Октјабр социалист ингилабынын галиб кәлмәси, социализм гурулмасы, нәһәк коммунизм гуручулуғу динин ичтимак көкләрини, ону доғуран сәбәбләри тамамилә ләғв етмишдир. Сов.ИКП-нин һәјата кечирдији мәдәни ингилаб нәтичәсиндә савадсызлығ тамамилә ләғв едилмиш, зәһмәткешләрин идеја-сијаси һазырлығы артмыш, онларда материалист дүнја көрүшү инкишаф етмишдир.

Инди һәр бир совет аиләси ән хоп әһвал-руһијјәли, ән мәдәни бир аи

Мұасир совет айлесини ки-
радиосу, телевизорсуз тә-
етмәк чох чатидир. Вали-
мәдәни сәвијәсини јүк-
мадди вәзијәтинин јак-
масы, истираһәт вахтыны
елми-техники һазырлы-
артмасы, тәбиәт вә чәмијјәт
материалист мүнәси-
онлара ушагларын елми-ате-
тәрбијәси илә даһа чидди мәш-
олмаг имканы верир.

Ушагларла бирликдә радиону
телевизора, театр тама-
кинофильмләре бахмаг
әмијјәтлидир. Белә ки, радио вә
телевизорда верилән елми-атеизм
сәһбәтләр ихтисаслы мутәхәс-
сәсләр тәрафиндән апарылдығы
дин вә онун муртәче маһијәти
елми дәлилләрлә сүбута јетирилир.
Бу да һәм ушагларын елми-атеизм
тәрбијәсинә чох мүсбәт тәсир кәс-
тир, һәм да валидејиләрини өзлә-
рини дунјакөрүшләрини, тәбиәт вә
әмијјәт һаггында биликләрини
зәркинләшдирир.

Телевизорда верилән «Тәбиәт»,
«Кино сәјаһәтчиләри клубу», дини
хурафаты ифша едән, әдәби-бәдди,
бәтқи вә һејванларын һәјатындан,
һабелә тәбиәт һадисәләриндән бәһс
едән верилишләре валидејиләрини
ушагларла бирликдә тамаша етмә-
ләри бир дә она көрә чох фајдалы-
дыр ки, бу верилишләре бахан ки-
чик мәктәбјашлы шакирдләр бәзән
дүзкүн тәсәввүрләр әлдә едә бил-
мирләр. Бу заман ушагларла бир-
ликдә верилишә бахан валидејиләр
вә ја јашлы аилә үзвәләри онлара
тәмак едир, ушагларла јанлыш тә-
сәввүрләрини баш галдырмасына им-
кан вермирләр.

Вәтәнимизин гүдрәтли иғтисади
ижишафы, адамларымызын фира-
ван јашамалары, мәдәни сәвијәси-
нин јүксәлмәси, елми-техники инжи-
шаф вә саир һәр бир совет айләсинә
хурафат вә мөһүмата сон гојмагла
јени адәт вә ән-әнәләрини јаранма-
сына сәбаб олмушдыр: мәсәлән,
Бөјүк Октябр социалист ингилабы-
нын илдәнуһү, ССРИ Конституција-
сы күнү, Јени ил, Гызыл Ордуиун
вә һәрби Дәниз Донанмасынын ја-

радылмасы күнү, 1 Мај, Гәләбә бај-
рамы, Баһар бајрамы, Мәһсул бај-
рамынын айләдә гејд едилмәси, кол-
лектив шәһидләрдә иштирак ет-
мәк вә кәзинтиләрдә олмаг ушаг-
лара чох мүсбәт тәсир кәстәрир.
Онларда бәһәлмиләлчилик, вәтән-
пәрвәрлик, һуманизм, достлуг вә
јолдашлык, икидлик, горхмазлык
кимн кејфијјәтләрини јаранмасына,
һәјәтдан естетик зәвг алмаларына,
јашајыб-јаратмаг һәвәсләринин
ашыб-дашмасына сәбаб олдуғы ки-
ми, дини фантастик ујдурмалара
нифрәт һисси јарадыр. Ушаглар әја-
ни олараг көрүрләр ки, һәр шәј инса-
нын өз әлиндәдир. һәјәтда јашамаг,
онун нәмәтләриндән истифада ет-
мәк үчүн фәвгәлтәбин гүввәләре, ди-
ни ујдурмалара дејил, елм вә техни-
канын күчүнә, инсан зәкасынын ја-
радычылык күчүнә, инсан әмәјинә,
онун гуруб-јаратмаг ешгинә инан-
маг лазымдыр.

Умумијјәтлә, демәк лазымдыр ки,
дин, дини галыглар, дини фантастик
фикирләр ушагларын шүүруну күт-
ләшдирир, әмәк габилијјәтини зә-
ифләдир, јени инсан кимн тәрбијә
олунамасына мәһфи тәсир кәстә-
рир. Она көрә дә валидејиләр һәр
нә олурса-олсуи ушагларын шүүру-
нун дини тәсәввүрләрдә зәһәрләи-
мәсинә, онларда дини аилајышла-
рын јаранмасына гәтијјән јол вер-
мәмәли, бүтүн имкан вә бачарыг-
ларындан истифада едәрәк ушагла-
ры елми-атеизм руһунда тәрбијә
етмәлидирләр. Буну онлардан пар-
тијамызын, өлкәмизин, халгымызын
кәләчәк тәләји, совет халгынын ком-
мунизм чәмијјәти гуручулуғундаки
бөјүк иши тәләб едир. Бу ишдә мәк-
тәб, мүәллим-тәрбијәчи коллективи
айләнин ән јакын көмәкчиси олма-
лыдыр.

Мәшһур совет педагогу А. С. Ма-
каренко јазмышдыр: «...Айләнин
ушағы лазымынча тәрбијә едәчә-
јинә архајын олмаг мүмкүн дејил-
дир. Биз дејә билмәрик ки, аилә ис-
тәдији кимн тәрбијә едә биләр. Биз
әйдә тәрбијәсини тәшкил етмәли-
јик, дәвләт тәрбијәсинин нүмајәндә-
си олан мәктәб бурада тәшкиледи-
чи бир әсас олмалыдыр. Мәктәб

аиләжә рәһбәрлик етмәлидир» (А. С. Макаренко. Тәрбијә ишләри һаггында мә'рузә вә мәғаләләри, Бақы, Азәрнәшр, 1948, сәһ. 97).

Бу мәнһәтдән Кәдәбәј райоң Чалдаш кәнд орта мәктәбинин иши дигәтәләјигдир. Мәктәбдә вахташыры үмүми валидејиләр јығынчағы чағырылыр. Бу јығынчагларда мәктәбин мүәллимләри вә һәтта габагчыл валидејиләр елми атензмә анд «Космик наилијјәтләр дини ифша едир», «Ислам дини вә гадына мүнәсибәт», «Елм динә зиддир», «Аиләдә ушагларын атензм тәрбијәси» вә с. мүхтәлиф мөвзуларда мә'рузә вә мүнәзирә сөјләјирләр.

Мәктәби әһәтә едән әрази мүәллимләр арасында бөлүшдүрүлмүшдүр белә ки, мүәллимләр һәмин әразидә тәлим-тәрбијәјә анд ишләри јеринә јетирмәклә јанашы диндар вә нисбәтән динә инанан аиләләри мүәјјәнләшдирир вә онларла мүн-тәзам олараг мәшгул олур, мүхтәлиф тәдбирләр һәјәтә кечирирләр. Диндар валидејиләрин шүүруна елми педагожи, елми-техники биликләри тәблиғ етмәклә тә'сир едирләр.

В. И. Ленин демншдир: «Тәрбијә узун вә чәтин ишдир. Бурада декретлә јаха гуртармаг олмаз, сәбир вә бачарыгла јанашмаг лазымдыр, биз дә буна доғру кедирик вә келәчәјик» (В. И. Ленин. Әсәрләри, 30-чу чилд. Азәрнәшр, 1952, сәһ. 487).

Һәмин мәктәбин синиф мүәллими Сәјјад Зејналов бөјүк рәһбәрләрин көстәришләрини әлдә рәһбәр тутараг мәктәбдә өз шакирдләринә дәрин елми билик вермәклә кифәјәтләнмәјәрәк, ушагларын аилә тәрбијәсинә дә чох бөјүк әһәмијјәт верир вә онун дүзкүн тәшкил олунмасы гајгысына галыр О, һалә дәрә или

башламамышдан гәбул едәмәји шакирдләрин евләринә кедир, аилә вәзијјәтини, аилә шәраитини, валидејиләрин мәдәни сәвијјәсини вә с. өјрәнир, өз ишини она мұвафиг гурур. Дини тәсәвүрләрин күчлү олдугу аиләләрдә вә һәмин аиләдән кәлән ушагларла хүсусилә чидди мәшгул олур. Тез-тез валидејиләрлә көрүшүр, онлары мәктәбин тәдбирләриндә иштирак етмәјә, ичтиман ишләрдә ишләмәјә чәлб едир. Бу барәдә Сәјјад мүәллимлә апардығымыз сөһбәт заманы о деди: «Ушаглары динин тә'сириндән узаглашдырмаг үчүн биринчи нөвбәдә валидејиләрин өzlәрини диндән узаглашдырмаг, динин пуч вә әфсанә олдугуна инандырмаг лазымдыр. Бу ишдә исә валидејиләрлә апарылан фәрди сөһбәтләрин, педагожи биликләр вә елми-техники наилијјәтләрин тәблиғи, диндар валидејиләрин мәктәбин ичтиман ишләринә вә күтләви тәдбирләринә чәлб едилмәси бөјүк әһәмијјәтә маликдир».

Бөјүк совет педагогу А. С. Макаренкоун јухарыда көстәрдијимиз дәрли мәсләһәтләриндән вә кәтирдидимиз фактлардан ајдын олур ки, мүәллим-тәрбијәчи нәнкик мәктәбдә, ејни заманда аиләдә дә ушагларын тәрбијәси ишиндә һәлледичи вә әсас симадыр.

Мүәллим бүтүн билик, бачарыг, һөрмәт вә нүфузундан максимум истифадә едәрәк дәрә дедији шакирдләри коммунист әхлағи руһунда тәрбијә етмәклә, ушагларын аиләдә елми-атензм тәрбијәсинә дә чидди фикир вермәли, онун дүзкүн тәшкилине өз көмәјини әсиркәмәмәлидир. Бу ишдә мәктәбдә аиләнин вәһидлијинә наил олмалыдыр.

УШАГ БАҒЧАСЫ ВӘ МӘКТӘБ

Һәнифә ЧӘФӘРЛИ

Азәрбајҗан ЕТПЕН мәктәбәгәдәр тәрбија бөлмәсинин мүдир, педагожи елмләр һәмизәди

Ушаг бағчасынын вә мәктәбин ишиндән варислик вә ардычыллыг һәјата кечирилмәси бир тәрәфдән ушаг бағчасында ушагларын мәктәб тәлиминә һазырланмасы, әкәр тәрәфдән мәктәбин өз конкрет вәзифәләрини һәлл етмәси үчүн ушаг бағчасы мәзуунларынын һәһмијәтләриндән, овларын билик, бағарыг вә вәрдишләриндән, әһәмијәтли емосијаларындан истифадә етмәси демәкдир.

I сенифдә охујан ушаглар үзәриндә мүшаһидәләр, ушагларын ушаг бағчасында алдыглары биликләрин мәктәбдә тәдрис фәнләринин мәһимәһилмәсинә тәсири мәсәләсинә дәир хусуси тәдгигатлар, ушаг бағчаларындан кәлмиш ушагларын әгли фәаллығы һаггында мүәллимләрин фикирләри ушағын бағчада мәктәбә һазырланмасынын тәлим үчүн зәрури, илкин шәрт олдуғуну сүбүт едир.

I сенифдә тәдрис олуан бүтүн фәнләр үзрә билик вә вәрдишләрин баһлангычы ушагларә ушаг бағчасындан мәктәбә тәдричи кечидин һәјата кечирилмәси, ардычыллығын тәһмин едилмәси үчүн ән мүһүм илкин шәртләрдән биридир.

Мүшаһидәләр көстәрир ки, әкәр мүәллим тәлим-тәрбија ишинин јени мәзмуну илә әлағәдәр ушагларын кечмиш тәҗрүбәләринә мүрациәт едирсә, өјрәнилән фәнләрә марағ хејли артыр. Әкәр мүәллим ушагларын малик олдуғлары билик, бағарыг вә вәрдишләрини һәзәрә алмырсә, ушаглар әввәлки инкишаф әмрһәләсиндә мәһимәдикләринин чохуну итирирләр. Мәлүмдур ки,

мәктәбәгәдәр јаш ушагларда мүхтәлиф мәдәни дәвранын вәрдишләринин инкишафы үчүн чох әләверишли дәврдур. Ушаг бағчасында әлдә едилән вәрдишләр вә биликләр мөһкәмләндирилсә, ушагларә верилән тәләбләр мүрәккәбләшдирилсә, онлар ушағын кәләчәк һәјатында да тәсири олур. Бу илә мәктәбин вәзифәсидир. Чох вахт мүәллимләр валидәјиләрдән ешидирләр ки, ушаг мәктәбә кетмәк истәмир, бағчанын даһа јакшы олдуғуну билдирир. Ушағын ушаг бағчасындан мәктәбә кетмәси онун һәјатында мүһүм вә мәс'ул бир андыр. Режим әсәсли сурәтдә дәјишир. Тәлим фәалијјәтин әсәс нөвү олур. Мәктәбәгәдәр дәврә һисбәтән ушағын нитгинә, онун мүстәғиллијинә вә әмәк истигамәтинә даһа јүксәк тәләбләр верилир. Хејли иради сәј көстәрмәји тәләб едән јени вәзифәләр мејдана чыхыр. Јашлыларла гәршылығын мүнасибәтләр дәјишир, бу мүнасибәтләр хејли дәрәчәдә ушағын өз јени вәзифәләрини, мәктәбли вәзифәләрини нечә јеринә јетирмәси илә мүәјјәнләшмәјә баһлајыр. Ушагларын вәзијјәти дәјишир. Тәләбат да мүхтәлифдир. Һәтта ушаг бағчасына һисбәтән бинапын һәһми дә хејли бөјүкдур. Ушаг бағчасынын груп отагы илә мәктәбин сениф отагы арасында фәрг вар. Илк кунлар бүтүн бунлар ушағы сыхыр. Она көрә дә ушаг бағчаны үстүн тутур. Елә мәһз буна көрә дә ушағын бағчада олдуғу мүддәтдә тәрбијәчи мәктәбә әлағә сахламалыдыр. Мәктәбә экскурсија тәшкил едилмәлидир. Бағчанын јерләшдији микрорајонун

мәктәпләрендәки 1 синеф шакирдләри илэ багчанын һазырлыг группуну көрүшүнү кечирмәк, багчанын мәзуналарынын нечә охумалары илэ онлары таныш етмәк фајдалыдыр. Багчада мәктәбә анд мүсәһибәләрә кениш јер верилмәлидир. Бу бахымдан Бақыдакы 59, 69, «Гәрәһфил», Сумгајытдакы 11, 22, 24 нөмрәли, Вартаһендәки 1 нөмрәли, Загаталадакы 1 нөмрәли, Ағдамдакы 5 нөмрәли, Кировабаддакы бир сыра ушаг багчаларынын иши тәгдирәләјиндир.

Билдијимиз кими, мәктәбәгәдәр јашда мәдәни кикијеник вәрдишләрини тәшәккүлү баш верир. Һәмин јаш бунуи үчүн даһа әлверишлидир. Мәктәбин вәзифәси бу вәрдишләри мөһкәмләтмәк, бунуи үчүн лазым олан шәрәнт јаратмагдыр. Мәктәб, әнләјә вә ушагларын өзләринә даһа чидди тәләбләр ирәли сүрүр. Ушагларын өзләриндән тәјин олуи санитарлар јолдашларынын тәмизлијини вә сәлигәлилијини јохлајыр, бу ишдә онлар һәкимә вә мүәллимә көмәк едирләр.

Ушаг багчасында организмн мөһкәмләндирилмәси, әсасән, ушагларын һәр күн узун мүддәт һавала олмалары јолу илэ тәбини әмилләрдән—һавадан, судан вә күнәшдән (хүсүсән јәј вахтларында) истифадә едилмәси үзрә мүхтәлиф тәдбирләрдә һәјәтә кечиридыр. Мәктәбдә исә һавасы јахшы тәмизләниши залда ојунларын тәшкили, јазда вә пајызда фәсиләнин һавада кечирилмәси, кәзинтијә чыхмаг буна көмәк едир. 1 синеф шакирдләрини режимндә күндәлик кәзинти изәрдә тутулушдыр.

1 синеф мүәллиминин гаршысында дуран әсас вәзифә әлбир ушаг коллективн тәшкил етмәкдән ибарәтдир. Мүәллим ушаг багчасындан кәлмиш ушагларын мүсбәт әхләги тәчрүбәсинә истинад етмәк имканына маликдир. Тәчрүбә кәстәрир ки, багчадан кәлмиш ушагларда достлуг, јолдашлыг мүнасибәти, өз мәнәфәјләрини дикәр ушагларын мәнәфәјләри илэ мүәјјән дәрәчәдә ујғулашдырмаг бачарығы тәрбијә едилмәлидир. Ибти-

даи синеф мүәллимләри илэ сөһбәтләр вә апарылан тәдгигатлар кәстәрди ки, ушаг багчаларында тәрбијә алаи ушаглар истигәнли олур, чәтин вәзијјәтә дүшмүш јолдаша көмәк кәстәрмәјә (өз китабыны вермәк, гәләм тәклиф етмәк, бу вә ја дикәр сәбәбләрә көрә дәрс бурахмыш шакирдә әввәлки дәрси изәһ етмәк вә с.) биринчи олараг һазырдырлар. Багчадан кәлмиш ушагларын көмәји ушаг коллективнн тәшкил етмәк, бир-бирини мүәәффәғијјәтләринә мараг, јолдашын вердији јахшы чаваба көрә севинч, өз синефиндән өтрү ифтихар вә с. тәрбијә вермак мүәллим үчүн әсандыр.

Ушаг багчасында ушагларә ашыланан әхләги кәјфијјәтләр, онларын ичтиман һәјәт һадисәләри вә адамларын давраһышы һаггында алдыглары биликләр сәјәсиндә дәрсликләрдә верилмиш мәлуматлары мәнимсәмәјә һазыр олурлар. Бу биликләр 1 синефдә охујан шакирдләрдә өз јахын адамларына мәнәбәт вә һөрмәт һисси, доғручулуг, тәвәзәкарлыг кими әхләги кәјфијјәтләр тәрбијә едир.

Ушагларын бир-бири илэ рәфтар вә давраһышынын әсасы багчада гојулур. Мәктәблиләрин давраһышы шакирдләр үчүн гајдаларла мүәјјән олунур. Бу гајдаларын бир чоҳу ушаг багчасында тәрбијә алмыш ушагларә танышдыр. Онларын бир гисмн багчада ушаглар тәрәфиндән мәнимсәнилмиш олур. Онлар мәдәни-кикијеник вәрдишләрә рнајәт етмәји, тәдрис гајдаларынын, дәрсдә давраһыш гајдаларынын көзләмәји бачарырлар.

Ичтиман јерләрдә давраһыш гајдалары да гисмән мәнимсәнилмиш олур. Мәктәбдә гајдалар шакирдләрә чатдырылыр. Онларын јеринә јетирилмәсинә ушаг багчасы илэ мүгајисәдилмәз дәрәчәдә чидди тәләбләр гојулур.

Һазырлыг группларында тәрбијә алаи ушаглар јахшы билирләр ки, онлар тезликлә мәктәбә келәчәкләр. Ушаг багчасында вә әнләдә узун мүддәт бу барәдә сөһбәт кедир.

Бағчадан ушағлары мәктәбә жола салмағ үчүн һазырлығ ишләри апардыр. Бағчада тез-тез «мәктәб оју» тәшкил олуиур. Тәрбијәчи ушағлар мәктәб һағгында мәлумат верир, онлара суалларла мұрачһәт едир. Бу ојуи ушағларын мәктәбә кырағыны даһа да артырыр. Габагчыи ушағ бағчаларында чалышһи тәрбијәчиләр бөјүк вә мәктәбә һазырлығ группларында апардығларыи мәктәбә танышлығы да даһа едирләр.

Габагчыи тәрбијәчиләрин әввәл-кәдән дүшүнүлмүш планла кечирдикләри сөһбәтләрдә ушағларла мәктәб һағгында (онларын мәктәбә нә үчүн кедәчәкләри, орада нә илә мәшгул олачағлары барәдә) мәлумат верилвр. Сөһбәти јекунлашдыраркан тәрбијәчи дејир ки, фајдалы адам олмағ үчүн мәктәбдә әлә охумағ лазымдыр. Белә сөһбәтләр заманы мұхталиф суаллар мејдана чыхыр. Тәјјарәчи олмағ үчүн чох билмәк лазымдыр. Ким чох билмәлидир, һәким јохса мұәллим? Мүһәндис чох билмәлидир, јохса сүрүчү? Белә сөһбәтләри тәрбијәчи јекунлашдырарағ дејир ки, бүтүн сәһәт сәһибләри чох охумалы, чох билмәлидирләр.

Мәктәбә һазырлығ группларында тәрбијә алһи ушағларын тез-тез мәктәбә екскурсия вә кәзинтиләрини тәшкил етмәк дә јахшы нәтичә верир. Кәзинти заманы ушағлар мәктәбјаны сәһәдә ишләјән ушағларын ишини мұшаһидә едирләр. Тәрбијәчи габагчадан мәктәбин директору вә синиф мұәллими илә разылашарағ ушағларла бирликдә I синифи отағына даһил олурлар. Мұәллимләр гыса сөһбәтдә ушағларла нә өјрәтдикләри вә нечә өјрәтдикләри барәдә данышырлар.

Ушағлар е'малатханада шакирдләрин әмәјини мұшаһидә едирләр. Чох заман ушағ бағчасы мә'зуиулары илә ишләмәли олачағ мұәллим ушағларла таныш олмағ үчүн һазырлығ группа кәдир вә бир нечә ајдән сонра мәктәбә кедәчәк ушағларла таныш олур. Вахтилә һәмһи бағчада тәрбијә алмыш, һазырда мәктәбдә јахшы охујән ушағларын алларыны чәкир.

Габагчыи тәрбијәчиләр ушағ мәктәби севдирмәк үчүн шәкил үзрә мұсаһибәләрдән кениш истифада едирләр. «Гәрәвфил» ушағ бағчасынын мәктәбә һазырлығ группнда тәшкил олунмуш шәкил үзрә мәшғәләдә тәрбијәчини әсас мәғсәди мәктәб, дәрс, синиф, мұәллим, шакирд, мәктәбли, пионер, октјабрјат, јазы тахтасы, парта вә с. һағгында мәлумат вермәк, ушағларын тәсәввүрләрини кенишләндирмәк олду. Мұсаһибәдә ушағлар өјрәндиләр ки, мәктәбә кедән ушағларла шакирд дејилир; I синифдә ушағлары октјабрјат сыраларына, III синифдә һсә пионер сыраларына гәбул едирләр. Мұәллим синифдә јазы тахтасындан истифада едир. Ушағлар парталарда отурурлар. Дәрс вахты шакирд диггәтлә мұәллимо гулаг асмалы, оиун танышырығларына әмәл етмәлидир.

Мәктәбәгәдәр јашын сонуна јахшы ушағлар сәнки бөјүјүб ушағ бағчасы чәрчивәсиндән кәнарә чыхыр, психолоғларын дедикләри кими, һәјатда өз имканларына мұвафиг јер тутмаға, мәктәбли олмага чалышырлар; ушағын кәләчәк имканлары, артығ мәктәбдән, мұәллимдән, ушағларын әввәлләр јијәләндикләри кејфијјәтләрини мәктәбдә нечә һикишаф етдирилмәсиндән асылыдыр.

ГРАММАТИК ВӘРДИШЛӘРИН ФОРМАЛАШМАСЫ

Јәһја КӘРИМОВ

педагоғи елмләр доктору

Дил вә грамматик мәна
Нитг һикишафында онун ролу.

Дил һадисәләрини дәрк олунмасынын формалашмасы мәктәбәгәдәр јашлы

ушағларла чүмләнн сөзләрә ајырыб, онларын сәс тәһлилинн өјрәдәркән һәјата кечирилмәјә башлајыр. Нитгин, һәмчинн чүмләнн һиссәләрә ајрылма-

сы артыг грамматик вә мә'на төһлилдир.

Лүгәт төркиби, әсас лүгәт фонду вә дилин грамматик гурулушу бир-бири илә гаршылыгы алагәдәдир. Әсас лүгәт фонду јени сөзләрин јаранмасы үчүн базадыр. Јени сөзләрин јаранмасы исә грамматик гәјдалар әсасында баш верир. Үнсијјәт процесинда адамлар дилин лүгәт төркибиндән истифада едәркән грамматик гәјдалара табе олурлар. Сөзләр чүмләдә дәјишир вә бир-бири илә бағланыр. Беләликлә, грамматик дил үнсијјәтиндә апарычы рола малик олур, дилә дүшүнүлмүш характер верир.

Грамматик мә'на дединдә, карлыгын сөзләрлә ифада олунан һадисәләри арасындакы мүнәсибәтләрин мә'насы, мәнтиги (фикри) сыранын мә'насы нәзәрдә тутулур. Нитги баша дүшмәк үчүн оңу әмәлә кәтирән сөзләрин лексик мә'насы илә јанашы, һәмин сөзләр арасында грамматик мүнәсибәтләри дә баша дүшмәк лазымдыр. Сөзләр арасында грамматик мүнәсибәтләрин әсасына сөзләрин механики бирләшмәси, онларын бирләшмәсинин истәнилән формасы гојулмур. Әксинә, үнсијјәт процесиндә һәмин лексик вәһид үчүн мүмкүн олаң реал мә'на алагәләри дурур. Н. И. Жинкин кәстәрир ки, сөз јадданда һеч бир грамматик мәзмун дашымыр. Номинатив мәсдәр, јахуд һәр һансы грамматик форма дикәрләри гаршысында һеч бир үстүлүк тәшкил етмир. Дәјишмәјән сөзләр мүстәсна олмағла һәр бир сөз бу вә ја дикәр грамматик формаја маликдир. Ушаг ола биләр ки, јер вә бел сөзләринин лексик мә'наларыны баша дүшсүн, ләкин чүмләдә ишләвән грамматик формаларыны билмәсин: «Јери белләјирләр». «Јери белләдиләр». «Јер белләнди» вә с. Грамматик форманын мә'насы ушаға ајдын олмајанда исә о, һәмин чүмләдә дејилмиш фикри дә баша дүшмүр.

Нитгин грамматик чәһати сөз бирләшмәсинин, һәтта чүмләнин үмуми мә'насыны мүүјјән едир. «Гардашын мәктубу», «гардаша мәктуб» ифадалариндә фәрг ајдындыр. Икинчи сөзүн јиләлик вә јонлук һалда олмасы һәмин сөз бирләшмәләринин мә'на чәһатинин мүүјјәнләшдирмәјә имкан верир. Ләкин елә ифадаләр дә олур ки, онлар охшар көрүнсә дә бир-бириндән әһәмијјәтлән дәрәжәдә фәргләнир: мәсәлән, «гардашын мәктубу», «гардаш мәктубу». Бурада биринчи һалда мәнсубијјәт, конкретлик вар, икинчи һалда исә, үмумијјәтлә, гардаш мәктубундан сөһбәт кәдир.

Грамматика тәфәккүрлә гырылмаз алагәдәдир. Ләкин бу алагә ондан ибарәт дејилдир ки, грамматика тәфәккүрүн нәтичәсидир, онун бөјүк мүвәффә-

тијјәтләринин кәстәричисидир, һәм дә ондадыр ки, грамматика елә тәшкилати әсаса хидмәт едир ки, онсуз дилдә, фикирләри һәјата нечирмәк мүмкүн дејил. Практик јолла грамматиканы мөһимсәмиш ушағда ејин заманда тәфәккүр формалашыр. Беләликлә дә грамматика ушағларын нитгинин вә психикасынын инкишафыны тә'мин едир.

Нитгин грамматик гурулушунун формалашмасы үзрә ишин мәзмуну вә вәзифәләри

Фикир мүбадиләси чәмијјәтин даими вә һәјати тәләбатыдыр. Чәмијјәтин үзәләри арасында үнсијјәт, фикир мүбадиләси мәһз грамматик чәһәтдән тәшкил олунмүш нитг вәситәсилә һәјата нечирилдир. Грамматика дилин грамматик гурулушу, һәмчинин чүмләдә сөзләрин вә онларын бирләшмәләринин дәјишмәси һаггында гәјдаларын мәчмуундан ибарәт елмдир. Нитг инкишафы бахымындан дилин грамматик гурулушу диггәти даһа чоһ чәлб едир. Грамматиканын ән бөјүк әһәмијјәти дилдә фикирләрин һәјата нечирилмәси процесиндән тәшкиледичи ролундан ибарәтдир.

К. Д. Ушински грамматиканы дилин мәнтиги адландырыр. Һәр бир грамматик форма мүүјјән үмуми мә'наја маликдир. Грамматик гәјдаларын әјрәнилмәси ушағларын гаршысында дилин мәнтигини ачыр, сөз вә чүмләләрин конкрет мә'наларындан әлаве үмумиләшдирмә гәбјлијјәтини ашкара чыхарыр, гәјдалардан нитг практикасында дүшүнүлмүш шәкилдә истифада етмәјә апарыр.

Мәктәбәгәдәр јашлы ушағларда грамматик гәјдаларын формалашмасы үчүн онларын шуурунда әшја, әләмәт, һәрәкәт, миғдар, заман вә с. һаггында үмуми анлајышлар олмалыдыр.

Орта группдан башлајараг фе'лин формаларынын мөһимсәнилмәси үзрә иш апарылмалыдыр. Мәктәбә һазырлыг группунда бу, хусусилә вәчинбдир. Ушағлар јудум-јујундум, јаздым-јазылдым-јаздырдым: једим-једирдим (једиздирдим)—једиртдим сөзләри арасындакы фәрги билмәли. «Сән данышачагсан?» «Сән данышачагсанмы?» «Данышачагсая?» ифадаларынын бәрәбәр мә'налы олдуғуну баша дүшмәлидирләр.

Алты-једди јашлы ушағлар мәсдәрин чүмләдә исим кими дәјишмәси, һәм дә феиллә јанашы ишләнмәси үзәриндә дә мушаһидә апармалыдырлар. «О, атасына мәктуб јазмаға башлады». «Гуш учмағ истәди». «Лалә ојнамағы севи». Мәсдәрин бә'зән бачарығы ифада етдијини («Мән охумағы бачарырам»), бә'зән лазым олар, олмаз сөзләри илә ишләндијини («Саата бахмағ лазымдыр»). «Вагона минмәк олар». «Сојур

«етмәк олмәз» вә с.) өйрәнмәлидир. Бу дөврдә ушаглар зөрфләрден дә истифада етмәји бачармалыдырлар. Геймәт билдирән—јахшы, пис, көзәл, кәшәк, чиркин, чәлд, јаваш-јаваш, сәнт, үчәдән вә с.

Заман билдирән—бу саат, сәһәр, күшәртә, ахшам, бу күн, сабаһ вә с.

Јер билдирән — бурада, орада, сар-да, солда, јанда, табагда, архада, алчаг-да, һүндүрда, алтда, үстдә вә с.

Ушаглар үч-дөрд јашында вә, ки, да, дә баглајычыларыны ишләдирләр. Сонрактар анма, анчаг, лаһин, чүнки, она көрә ки, баглајычыларындан исә, сары, тәрәф, гәдәр, чан, дәк гошмаларындан јеринә көрә истифада етмәк өйрәдилмәлидир.

Бу дөврдә ушаглар практик јолла (терминсиз) нитг һиссәләрин, онларын әсас формаларыны ајыра билмәли, чүм-дә сөзләр арасында әлагәни баша дүшмәли, чүмлә гурмагы, чүмләни кешиләндирмәји, ејни фикри мүхтәлиф чүмләләрлә, мүхтәлиф формада ифада етмәји бачармалыдырлар. Ушаглар әлә билкиләр верилмәлидир ки, онлар-да дилин әсас элементләринә шүүрлу мүнәсибәт јарансын. Бу процесдә ушаг-ларда системләшдирмә, үмумиләшдир-мә, мүчәррәдләшдирмә үзрә сәдә вәр-дишләр јараныр, идрәк табилијјәти ин-кишаф едир.

Тәрбијәчи грамматиканын белә бөјүк әһәмијјәтинә лазымынча диггәт јетир-мәк. Чүнки о ана дилини тәбиғи гав-рама, процесиндә, бәлкә дә нитиутин јолла мәнимсәјир.

Тәрбијәчи бүтүн күчүнү лүгәт үзрә ишә јөнәлдиб грамматик чалышмалары арха плана чәкмәмәли, чалышмалыдыр ки, ушаглар кичик јашларындан дили-мизин бүтүн грамматик формаларыны ешитсинләр, онларын мәналарыны ан-ләсинлар. Гейри-шүүри шәкилдә кәдән бу процес тәдричән ушағын әгли инки-шафыны тәмин едәчәкдир.

Кичик вә орта группларда башлыча оларәг нитгин морфоложи гурулушу өй-рәдилмәлидир. Ушаглар сөзләрин үз-ләшмәси, көмијјәт, һал, заман, шәхс вә с. категоријалардан истифада етмәји, сәдә вә мүрәккәб чүмлә гурмагы бачар-малыдырлар. Бөјүк группа булардан әләвә бүтүн нитг һиссәләри илә таныш олмалы, сөз јарадычылығы үзрә мәшг етмәли, нитгинин дүзкүнлүјүнә фикир вермәји, грамматик нормалары дүзкүн ишләтмәји бачармалыдырлар.

Инкишафынын үмуми психофизиоло-жи гаунаујунлутундан, лүгәт еһти-јатынын, билјијинин зәркинлијиндән, фонематик еһитмә вә нитг-һәрәкин апа-ратын вәсијјәтиндән, ону әһәтә едән јашлыларын нитгинин грамматик гуру-лушундан, тәрбијәчинин педагожи-мето-дик һазырлығындан асылы оларәг ушагларын нитгинин грамматик гурулу-шу мүхтәлиф чүр олур.

Тәрбијәчи ушагларын нитгинин грамматик гурулушуну диггәтлә өйрән-мәли, онларын һансы грамматик форма-ларда сәһвә јол вердикләрини ашкәра чыхармалы, һәттә ушагларын фәрди хүсусијјәтләринә бәләд олмалы, сонра мәшгәләләрин мөзмуну вә тәшкили методикасы үзәриндә дүшүнмәлидир. Ча-лышмаг лазымдыр ки, јалныз ушагла-рын мәнимсәмәкдә чәтинлик чәдикләри грамматик тајдалар өйрәдилсин. Ушаг-ларын артыг мәнимсәдикләри грамма-тик формалар үзәриндә дајанмаг мәна-сыздыр.

Ушаг мәктәбә кәләнәдән дилин грам-матик гурулушуна јијәләнмәли, мү-әллимән суалына мүстәгил чаваб вер-мәји, она дүшүнүлмүш суалла мурәччәт етмәји, охунмуш мәтнин мөзмунуну, еһитдији вә көрдүју һаггында данышма-гы, нәји исә ајдынлашдырмагы, сүбүт етмәји бачармалыдыр.

Мәктәбәгәдәр дөврдә ушагларын нит-ги морфоложи вә синтактик чәһәтдән там тәкмилләшмәк. Онлар дилин грамматик гурулушуна јалныз мәктәбдә јијәләнир-ләр. Һазырлыг сифиндән башлајараг башлыча грамматик тајда вә гауналарын шүүрлу мәнимсәнилмәси вәзифәси тоју-лур. Ушагларда нитг, чүмлә, сөз, һечә, сәнт, сәмит вә с. аңлајышлар јараныр. Сонрагы сифиләрдә тәдричән ушагла-р сөзүн тәркиби, нитг һиссәләри, чүмләннн интонасијаја көрә һөвләри вә с. илә та-ныш олурлар. Онларын фәал лүгәтини грамматик терминләр дахил едилир. Он-ларда өз нитгинә јәнә мүнәсибәт јара-ныр.

Ушагларын нитгинин грамматик гурулушунун хүсусијјәтләри

Мәктәбәгәдәр јашлы ушагларын нитги-нин тәһлили кәстәрир ки, онлар дилин грамматик гурулушуну, әсасән практик јолларла, мүхтәлиф нитг практикасы процесиндә јашлылары јамсыламагла мүстәгил мәнимсәјирләр.

К. Д. Ушински мұшаһидә етмишдир ки, ушаг өзү үчүн јени сөзү еһитәндә чох вахт ону һалландырыр, замана вә шәхсә көрә дәјишир, башга сөзләрлә бирләшдирир, һәм дә чох вахт буларын һамысыны дүзкүн едир.

Артыг үч јашында ушағын нитгиндә грамматик конструксијалар өзүнү кәстә-рир. Онлар илк һөвбәдә предикатив мүнәсибәтләри (исмин адлыг һалы вә дә-јишән фе'ли) мәнимсәјирләр. Тәдричән исимләрин һалларыны, фе'лләрин заман-ларыны практик шәкилдә фәргләндира билдирләр, сәдә вә мүрәккәб чүмләләр гурурлар.

Ушаг ики јаш јарымдан исмин адлыг һалы илә јанашы јөнлүк вә тә'сирлик һалыны да ишләтмәјә башлајыр. Бу, еһ-тијачдан ирәли кәлир. О, јашлылардан нәји исә истәмәси илә әләгәдәр даданы, гагаһы, мәнә, атаја вә с. сөзләри ишләт-

меја чалышыр. Исимлери ток ва чэм шексинде ишледир. Гара, аг, гырмызы, ширин, ачы, кичик, жек, жакшы, пне ким сифетлерден: кал, кет, дур, отур, бах, аз, вер, је, ат, ич, јат, кеј кими фе'лдерден истифаде едир.

Бу дээрде ушаглар фе'лин хабер формасыны дүзкүн ишледирлер. Ушаглар сөзлери мөһсулдар шәкилчилерин көмеји иле дөјишдирлер. Олар исимлери жалландырыр, фе'ллери шөхсә ва замана көрө дөјишдирлер.

Гејре-мөһсулдар шәкилчилери исе жаллыларын нитгинден ешитмәклә әвәлдер механики шәкилдә ишледир, төдричән јеринде истифаде етмөји өјрөндирлер. Фе'лин формалары (аласыдыр, јазмалы, јам, охутду, кедөјди—кедө иди, көрсөјди—көрсө иди ва с.) буна мисал ола билер.

Мәктәбөгөдәр јашлы ушаглар көмј-јәт категоријасыны да бир гөдөр чәтиндикдә мөһимсәјирлер. Сајла јанашы ишләпән исимлердә чәм шәкилчилерин дүзкүн ишләдә билмирлер. Олар «беш алмалар», «чохлу алмалар», «бир нечә алмалар» кими нөгсанлара јол верирлер.

Једдичи јашда ушаглар сөз бирләшмәлери ва чүмләрдә зөрфәләрден даһа чох истифаде едә билирлер: «Сага черилди», «Ирәлијә чумду», «Чалд атылды», «Кечә јары гајытды», «Сөһөр тездөн ојанды», «Сүр'әтә кетди» ва с.

Олар нитгдә фе'ли-сифәтлери дә чох ишледирлер. Бу исе лүгәтин сүр'әтләнишишафына шәраит јарадыр. Чүнки охумаг, јазмаг, ишләмак сөзлерини билән ушаг оларын әсасында охујан, јазан, ишләјән сөзлерини асанлыгга дүзәдирлер.

Бүтүн бунларла јанашы, ушагларын бир гисминин нитгиндә бу дээр үчүн специфик нөгсанлар өзүнү кестәрир. Нөгсанларын бир гисми сөз јарадычылыгындадыр. Белә ки, ушаглар әвәлләр өјрөндиклери ва нитгдә ишләдиклери сөзләре әсасән грамматик форманы тәтбиғ едип (олара бөһзәр өз сөзлерини јарадырлар:

1) тејјарәчи, көмјчи, тракторчу сөзләри әсасында машинист әвәзиндә машинчы, татарчы (2 ил 8 ај), јазмчы сөзү әсасында кичәчу (2 јаш 5 ај), гавалчы, гармончу сөзләри әсасында чалчы әләти сөзүнү билмәдијиндән чаланчы (2 ил 5 ај); колхозчу сөзү әсасында совхозчу (3 јаш 6 ај); малдар сөзүнүн мәнасы тәңиш олмадығындан, дар шәкилчилерин пәшә билдирлигине баша дүшмәдијиндән малдарчы, (4 јаш 2 ај);

2) агачлыг, чичәклик сөзләри әсасында нахыр әвәзинә ичәклик (2 јаш 10 ај);

3) гышлајыр сөзү әсасында јашлајыр (3 јаш 7 ај);

4) малдар сөзүнә әсасән гојундар (3 јаш 4 ај);

5) јакшылыг, көзәклик сөзлеринә әсасән көмәклик (5 јаш 9 ај);

6) истиотлу сөзүнү ешидиб ләкин јадда сахлаја билмәдијиндән онун грамматик формасынын тәсири иле ачылы (хөрәк) киләмејә сөзүнү или дафә ешидәндә әвәлчәдән нитгиндә ишләдијин киләли сөзүнә әсасән киләлимејә (4 јаш 1 ај) ва с.

Бә'зән ушаг бу ва ја дикор јени сөзүн мәнасында азачыг дајар негтәси тапыб тамамилә јени сөз јарадыр ва ја әшјаны онун әләмәти, кејфијәти, онунла ичра олунај ишлә баглајыр.

1) тоңгал сөзүнә әсасән галаған (галамаг сөзүнүн тәсири иле—3 јаш 5 ај); кабаб пәчи, истилик өлчәи (термометр) сөһрли адам (сөһркар)—4 јаш 8 ај) ва с.

Ушагларда сөз јарадычылыгына мејл үнсәјјәт процесиндә артан тәләбләрден ирәли кәлир. Ушаг нәји исе дәнйшмаг изаһ етмәк истәјир, ләкин лүгәт ентајаты, билдији һамы тәрәфиндән гәбул олуимуш сөзләр буна имкан вермир. Оиә көрә дә өз грамматик мүшаһидләринә әсасән бу ва ја дикор грамматик форманын көмәји иле бөһзәр сөзләр дүзәдирлер.

2) истиот—јандыран (4 јаш 1 ај);
3) мишар—кәсән (2 јаш 5 ај);
4) гәләм—јазан (2 јаш 8 ај);
5) кибрит—јандыран (3 јаш 9 ај);

Печин јанында өјләшмиш ушаг көнәсинин «Бөсдир гызардын, чәкил керн» сөзлерини ешидиб аясынын јанына гачыр. — Ана, үзүмдә гырмызы вар?

Ушаглар сөзлерини дөјишмәклә ва ја өз сөзләри иле әвәз етмәклә, нитгә јијәләнмәнин гаунау/гуилугларыны бизә ачыб кестәрирлер.

Мәктәбөгөдәр јашлы ушаглар сөздә јишдиричи шәкилчилерин ишләдилмәсиндә дә мүйәјән нөгсанлара јол верирлер. Бә'зи ушаглар сөзүн грамматик формасыны ишләдә билмәдикләриндән јалпыз онун көкүнүн көмәји иле фикри баша салмаға чалышырлар: јан-јандыр, кеј-кејиндир, дүз-дүзәлт, кет-кедәк, кедирәм, кетирәм ва с.

1) бабаја, бабама әвәзинә бабана (3 јаш);

2) мөһимкин әвәзинә мөһимкини (3,5—4 јаш);

3) гызарты сөзүнүн тәсири иле јашыларты (4 јаш 2 ај);

4) дәрәнин дибиндән (сөс кәлир)—дәрәнин дибиндә (сөс кәлир);

5) мәни бурур—мәнә бурур;

6) мәним өзүмүн—мәним өзүгүн;

7) алмышды—алмышдыр;

8) ала иди—алардын;

9) кәләчәксән?—кәләчән?

10) Көрим ва Нәдир кәлди—Көрим ва Нәдир кәлдиләр;

Олар кәлдиләр.—Онлар кәлди.

Ушагларын дилан морфоложи гурулушуна јијәләнмәлери төдричән кәлир. Бир мисалы нәзәрди кетирек. Бабасы Елнурдан хәбәр алыр:

I мәрһәлә

- Елнур кимни бала?
- Ба... (1 яш 11 а)).

II мәрһәлә

- Елнур кимни бала?
- Баба. (2 яш 2 а)).

III мәрһәлә

- Елнур кимни бала?
- Баба бала. (2 яш 3 а)).

IV мәрһәлә

- Елнур кимни бала?
- Елнур баба бала. (2 яш 5 а)).

V мәрһәлә

- Елнур кимни баладыр?
- Елнур бабанын бала. (2 яш 6 а)).

VI мәрһәлә

- Елнур кимни баладыр?
- Елнур бабанын баладыр. (2 яш 8 а)).

VII мәрһәлә

- Елнур кимни баласыдыр?
- Елнур бабанын баласыдыр. (3 яш 2 а)).

Бә'зән мұвафиг шәкилчә тапа билмә-
дә фикрини синтактик јолла билдирир:

- 1) кетмә—кет алмаз, вермә—вер ал-
маз. (2 яш 5 а));
- 2) данышымсыз—сәсини чыхармајыб.
(4 яш 1 а)) вә с.

Садаланан сөзләрин ишләдилмәсиндә
нөгсанлар олур: Сәвданын, Шәһланын,
Сә'динин китабларыны верди.

Сәвда, Шәһла вә Сә'динин китаблары-
ны верди.

Анам алманы, армуду вә нары јуду.
Анам алма, армуд вә нары јуду.

Бә'зән ишкар шәкилчисини јерсиз
ишләдилрләр: «Нә ону је, нә да о би-
рисини» әвәзинә «Нә ону јемә, нә да о би-
рисини».

Баглајычыларын ишләдилмәсиндә нөг-
санлар мұхталифдир:

- 1) баглајычы јерсиз ишләдилр: «Кәзмә-
ја биз дә кедирик». (Јалныз өз груп-
лары кедир);
- 2) баглајычы јерсиз тәкрар олунур:
«Багда һејва једик, сонра алма да,
армуд да, нар да једик».
- 3) баглајычы башта баглајычы илә әвәз
олунур: «Ја ону оху, ја да о бирисини»
әвәзинә «Нә ону оху, нә да о би-
рисини».

Бә'зән артым сөзләр ишләдилр: «Кә-
ләрсән, көрәрсән әвәзинә «Сән өзүн кә-
ләрсән, өз көзләриңлә көрәрсән» вә с.

Ушаглар узун мүддәт заман анлајыш-
ларына јијәләнә билмир, нитгиндә «са-
баһ једим», «бирисикүн кетминдим»,
«дүнәи кедәчәјәм» вә с. кими ифадәләр
ишләдилрләр.

Мәктәбәгәдәр дөврдә ушагларын гур-
дуглары чүмлөләрин һәмми дә мұхталиф
чүр олур. Ишин нормал тәшкил олунду-
гу бағчаларда 4 јашлы ушаглар 10—12,
јухары јашлылар исә 12—15 сөздән иба-
рәт чүмлә гура билдирләр. Ләкин бир чох
балларда онларын гурдуглары чүмлөләр
нөгсанлы олур. Онлар ејни вахтда һәм

мәзмун, һәм дә формаја фикир верә бил-
мирләр.

Мәктәбәгәдәр дөврдә белә вә буна бән-
зәр нөгсанлар, хусусилә рәиһарәнк ди-
алектизмләрә тез-тез раст кәлмәк
мүмкүндүр. Мәктәбәгәдәр дөврдә ушагын
нитгинин морфоложи вә синтактик чәһә-
ти давамлы олуб, мәктәбдә дә өзүнү нөг-
сәдир.

В. И. Јадешна 3 јашдан 5 јашадәк
ушагларын нитгини өјрөнәркин мүәјјән-
ләшдирмишдир ки, ушагларын нитгиндә
лүгәт топландыгча онлар јени нөв сәһи-
ләрә јол верирләр. Лүгәт еһтијатлары-
нын зәркинләшмәси ушагларын даһа сәр-
бәст фаалијјәт кәстәрмәләринә, сәрбәст
дил ифадәләри, чүмлөләр гурмаларына
имкан верир. Ушаглар чүмләдә тез-тез
мүбтәдә вә ја хәбәри бураһыр, шәхс
әвәзлијини дөјишәр, мәзмуну тәһриф
едирләр. Бу дөврдә грамматиканын мә-
нимсәнилмәси, һәмчинин мурәккәб чүм-
лөләрин ишләнмәси ушагын нитг мәдә-
нијјәтиндән асылыдыр.

Ушаглар чох вахт нитгдәки нөгсанлары
һисс етмирләр. Бу ондан арәли кәлр ки,
даһили нитгдә ушаг һәр шәји ајдын ба-
ша дүшүр, дедикләринин һамы үчүн ба-
ша дүшдүјүнү әзин едир. Һалбу ки,
онун нәзәрдә тутдуғу тәәссурат, фикир,
дилләјичијә чатмыр.

А. Гвоздјевин тәдигаты кәстәдир ки,
мәктәбәгәдәр јашлы ушагларын дилинин
грамматик гурулушу илк нөвбәдә онла-
рын грамматик формалары мәнимсәмә-
ләриндән асылыдыр. Мәнанын конкрет
вә мүчәррәдликјиндән асылы олараг грам-
матик формалар мұхталиф вахтларда мә-
нимсәнилр. Белә ки, ушаг, һәр шәјдән
әвәл, исмин тәк вә чәм олмасыны, ис-
мин азалтма, кичилтмә хусусијјәтини
(балачан, көрпәчик, гушчуғаз, баласы,
чыртдан вә с.).

Һәмчәнк үзвү чүмлөләрин мәнимсә-
нилмәси дә тәдричән олур. Әвәллар
ушаглар һәмчәнк мүбтәдалы, хәбәрли,
тамамлыглы, сонралар һәмчәнк тәјинли,
зәрфиһли чүмлөләр гурурлар.

Мұшаһидәләр кәстәдир ки, 4 јашдан
сонра—ушаг чүмлөләрдән сәрбәст исти-
фадә етмәјә башлајанда онун фәал лүгә-
ти, үнсәјјәт дәирәси кеншләнилр вә на-
тичәдә грамматик нөгсанлар хәли ар-
тыр.

Бу дөврдә ән мұһим мәсәлеләрдән би-
ри ушагларын нитгиндә дәрин нөк сал-
мыш диалектизмләрә ғаршы мұбаризә-
дир. Јерли шивәнин грамматик гурулу-
шуну јајәләнмиш ушаға әдәби дили
грамматик гурулушуну мәнимсәтмәк
узунмүддәтлән вә көркин иш тәләб едир.
Бу дилимизин грамматик, хусусилә мор-
фоложи системинин хусусијјәти илә
әләгәдардыр.

Грамматик вәрдишләрин формалашдырылмасы јоллары

Ушаг ана дилинин грамматик мәһәс-
ны һәлә ону дәрк етмәк, онун һаггында

фиксацияләшмәк габилитациягә ирешкәнчәк дән чох-чох эшләр һиссә едир. Башга сөзлә, нитиүтүв йолла мәнимсәйир. Белә ол-дугда мәктәбгәдәрни дөврдә дилин грамматик гурулушунун мәнимсәйилмәси үзрә ишә ештиҗач вармы? Бә'зән белә һесап едирләр ки, ушаг әшҗа адларыны, онларын һәрәкәт әләмәтләринин адларыны билирсә, ешитдиҗи сөз вә ифадәнин маһиҗәти бардырса, нәҗин һаггында данышылдыгыны дәрк едирсә вә өз фикрини башгаларына баша сала билирсә, артыг тәһсил алмаға һазырдыр. Һалбуки, бүтүн бунларла әләгәдар фикрин башгаларына нечә чатдырылмасы, нитиҗин формасы да чох мүнхүмдүр. Төчрүбә көстәрир ки, ашагы сөвиҗәдә инкишаф етдиричи дил шәраитиндә тәрбиҗә олунан 3—7 җаилы ушаға сонралар өз нитгинин грамматик гурулушуну ади мәктәб приҗомлары илә дәрә едәчәрини зәни едәрәк дил һаггында елми өрәтмәҗә башламаҗла онун нитгинин инкишаф етдирмәк чәтиндир.

Бу дөврдә ушагларын нитгинин инкишафы онун тәшкили вә методларындан асылы олур.

Ушаглар, һәр шәйдән әввәл, өз-өзүнә мүнәккәб нитг ифадәләрини дәриндән тәһлил едә фәргләндирә билирләр. Адәтән онларын шәхси нитги хусуси идрак предмети һесап олунур. Ләкин һәммин ушагларын гаршысында бу вә җа дикәр шәкилдә мүнәҗҗән мәгсәд гоҗулдугда дәрсин вәзиҗәти дәҗишпир. Бунулла әләгәдар онларда нитгә, дилә мараг өзүнү көстәрир. О вахт ушаглар сон дәрәчә һәссаслыг көстәрир, инчә вә төләбкар гүҗмәтләндирән, сәрраст тәғидчи олурлар. Онларын мүнәккәмләриндә мүнхәлиф дил формаларына, сөз вә ифадәләринә мәнә чаларлыгларына вәсвасы мүнәсибәт аҗдын ифадә олунур.

Грамматик чәһәтдән дүзкүн нитгин формалашмасынын башлыча вәситәси хусуси мәшгәләрдә тәшкил олунмуш тәҗимдир. Сөз җох ки, тәрбиҗәчи бүтүн мәшгәләрдә, ушагын бүтүн фәалиҗәти процесиндә нитгиндәки грамматик нөгсанлара дүәәлиш вермәлидир, бу истиҗамәтдә мәгсәдҗәнлү вә интенсив иш апарылыр. Белә мәшгәләрдә ушагларын диггәти өрәнилән грамматик формаҗа йөнәлир. Белә мәшгәләрин сәмәрәли тәшкили үчүн тәрбиҗәчи дүшүнүлмүш системлә һәрәкәт етмәлидир. Нәдән башламаҗ: грамматик җадалары һансы ардычыллыгга өрәтмәк әввәлчәдән планлан-дырылмалыдыр. Һәр бир мәшгәләдә җа-һың бир грамматик вәзифә (мәсәлән, мәсдәрин өрәдилмәси, садә чүмләннин кенишләндирилмәси вә с.) пәәрдә ту-тулмалыдыр.

Һәр бир мәшгәләдә әввәлләр өрәнил-миш грамматик җадаларын тәкратлан-масына җер верилмәлидир. Мүнхәлиф

нитг һиссәләринә һәср олунмуш мәшгә-ләләр нәвбәләндирилмәлидир.

Мәшгәләләр өҗани вәсант, дидактик материалларла зәннәләндирилмәли, она оҗун еләментларн дахил едилмәли-дир. Һәр бир оҗун 5—10 дәгигәдән ар-тыг давам етдирилмәмәлидир. Ашагы группларда оҗунлара Чыртдан, Биләҗән, Күләҗән вә с. персонажларын дахил едилмәси мәшгәләнин марағлы вә чанлы кәчмәсини тә'мин едир.

Дилин грамматик гурулушунун мәним-сәйилмәсинә һәср олунмуш чалышмалар ушагларын фонетика вә лексика үзрә ирәләндикләри вәрдишләрини мөһкәмлә-ндирилмәсини тә'мин едир. Ушаглар фонетик тәһлил вә лүгәт ештиҗатларынын зән-кнәләндирилмәси истиҗамәтиндә кифәҗәт гәдәр, системли чалышмалар җеринә җе-тирдикдә грамматик формаларын мәним-сәйилмәси хәҗли асанлашыр.

Мәктәбгәдәр дөврдә грамматик нөг-санларын арадан галдырылмасы үчүн чүмләләрини тәтбиғи кедишиндә грамма-тик конструкцияҗа вә фикирләр ара-сында мәнтиғи әләгәнин көзәлләшмәсинә нәзарәт етмәлидир. Ушаглар нитгдә дилимизин башлыча грамматик категори-яларындан истиҗадә етмәҗи сөзләри нә-миҗәтә, һала, замана, шәхсә көрә прак-тик шәкилдә дәҗишдирмәҗә өрәтмәк сон дәрәчә вәҗибдир. Нитг практикасында хусуси мәшгәләләр дә тәшкил етмәк мәс-ләһәт көрүлүр. Бу мәгсәдлә оҗунчаглар-дан, ев әшҗаларындан, аҗагтабы, габ-га-чаг, әрәаг вә с. материаллардан истиҗа-дә етмәк оләр.

Дилин грамматик гурулушу үзрә ишә исимлә танышлыгдан башламаҗ лазым-дыр. Чүнки дилдә исимләрдән даһа чох истиҗадә олунур вә исмин дәҗишмәси әсасында дикәр нитг һиссәләри дәҗишпир. Һәлә һал категориасыны өрәнмәминә ушаглар суалларын нәмәҗи илә, практик шәкилдә исимләри дәҗишпирләр. Онлар кимин? кимә? кими? кимдә? кимдән? су-алларынын һәр биринә чаваб верәркән исимләри дүзкүн дәҗишмәҗи бачарырлар. Бу мәгсәдлә верилмиш исмә фе'л вә җә-сифәтин сечилмәси даһа марағлыдыр. Тәрбиҗәчи деҗир: «Ат нә едир?». Ушаг-лар чаваб верирләр: кәзир, гачыр, киш-кәҗир, тулланыр, үзүр, җатыр, тәпи-атыр вә с.

«Дәниз нечәдир?» (бөҗүк, кениш, дө-рин, көҗ, далғалы, көзәл, сәнит, мөһри-бан, парлаг, дузлу, исти вә с.).

Орта вә бөҗүк группларда исмин һә-ларыны, сифәтләри дүзкүн ишләтмәк

вэрдишлэрини мейкөмлөндирмөк үчүн шөклү кестериб «Нә үчүн лазымдыр?» «Нәжә бәизәйир?» «Һарада битир?» «Һарада јашајыр?» «Нечәдир?» «Бунун нәтиндә нәләр демәк олар?» вә с. кими сүалларла ушагларла мурачнәт етмәк керәлидир.

Ики јашындан сонра ушаглар фе'лин формасына јујаланирлар. Фе'лин әмр формасыны (ал, јч, ат) вә гејри-мүәјјән формасыны (алмаг, ичмәк, атмаг) ишләдирсәләр. Төдричән фе'лин заманлары илә таныш олулар. Үч јашына гәдәр ушаглар фе'лин кечмини заманыны, индики заманы, сонра сөзүнүн көмәји илә кәләм заманы дүзкүн ишләдә билрләр.

Беш јашында ушаглар әсас грамматик формалары әсасән, мөнимсәјир, исим, сөз вә сифәтләри дүзкүн дајишә билр, бәзи гошма, баглајычы вә ара сөзләрдән иш јериндә истифада едир, мурәккәб чүмләрдә истифада едирләр. Оларын нәтиндә үмүмиләшдирилән сөзләр (паллар, габ-гачаг, нәглијјат вә с.) тез-тез кәлмәк мүмкүндүр. Беш-алты јашлы ушагларын нитги даһа рабитәли вә ачылыш олу.

Ики-үч јашлы ушаглар ешја вә шәһәрләрә бәхтәб «Бу алмадыр», «Бу доғандыр», «Бу газдыр» вә с. кими чүмләр гурурлар. Бәзән тәрбијәчиләр бу мәғбул сајараг белә мәшглар апарырлар.

Кичик гуруларда нитгин әкс олунамаз пријомундан истифада етмәк мәсләт керүлдүр. Тәрбијәчи суал верир: «Адиләдән соруш көр сабаһ сиркә кедәчәк?» Ушаг јолдашындан сорушур: «Адилә, сабаһ сиркә кедәчәксән?» Адилә чаваб верир: «Сабаһ сиркә кедәчәјәм», беләликлә, јолдашынын суалы чавабда әкс олулар. Тәрбијәчи чавабын там вә әһәмәтигә нәзарәт етмәлидир.

Белә чүмләр үзрә мәшг јалныз ушагларын лүғәтини зәккиләшдирмәјә тәһәсүс верир. Үч јашындан е'тибарән ушагларла чүмлә һаггында мә'лумат, вермәк лазымдыр. Тәрбијәчи ушагларла сәрәшә шөкләни кестериб дејир: «Сәрчә һаггында фикриниз ики сөздә билдирин». Ушаглар «Сәрчә учур», «Сәрчә балачадыр», «Сәрчә нәзәлдир», «Сәрчә чикәлдәјир» чүмләләрини гурурлар. Тәрбијәчи дејир: «Ушаглар бу чүмлә ики сөздән ибарәтдир. Бу чүмләни бир јердә тәқарлајаг» (тәқарлајырлар), «Бу гыч чүмләдир. Ким сәрчә һаггында бир тәһәсүс бојук чүмлә дејәр?» Бир ушаг «Балача сәрчә учур» («Боз сәрчә учур», «Боз сәрчә көјдә учур») чүмләләриндә сөзләрни сајыны мүәјјән едир, чүмләнни сөздәрдән амалә кәлдијини, чүмләдә сөзләрин сајынын чох аүхтәлиф чүр олдуғу әјрәтирләр.

Чүмләнни тәртиби һаггында ушагларла тәсәвүрләрини дағигләшдирилмә-

си үзрә пријомлар ил боју тәтбиг едилмәлидир. Мөнтәбә һазырлыг гурунун ушагларын чүмләдәки сөзләрин график тәсвири илә дә таныш етмәк лазымдыр. Бу мәғсәдлә ики-үч сөздән ибарәт чүмлә гурулур. «Чыртдан одун јарыр», «Чүмләдә сөзләрин сајы мүәјјән едилдикдән сонра јазы тахтасына үч дүз хәтт (— — — — —) чәкилр. Сонра чүмлә кенншләнир «Чыртдан һәјәтдә одун јарыр», «Чыртдан һәјәтдә ушагларла одун јарыр». Јазы тахтасында икә мунафиг шөкилдә дөрд, сонра беш хәтт чәкилр.

Ушаглар чүмләдәки сөзләрин сајыны карандашла кағызда, сај чөпчүкләри, даирәләр, балыгтулағы илә столун үстүндә, әли һавада јелләтмәклә, әлләри бир-биринә курмагла да мүәјјән едә билрләр.

Беш-алты јашлы ушаглар икә чүмләрдә өзләринә јакшы таныш олан сәбәб, мәғсәд, нәтичә әлағәләрини ифада едирләр: «Мән бу көјнәји кәјмирам, она көрә ки јашдыр», «Күчәмиз палчыгдыр, ахы кечә јагыш јагыб», «Һава сојугдур, чүнки гар јагыб» вә с.

Ушагларын бу сәһәдә бачарығыны артырмаг мәғсәдилә хүсуси чалышмалар тәшкил олуналыдыр. Ушагларын өз нитгләриндә заман, сәбәб вә нәтичә синтактик мунасибәтләрини ифада етмәләри үчүн нә вахт? нә мәғсәдлә? нә үчүн? нәјә? нәдән өтрү? суалларына чаваб вермәк әјрәдилмәлидир. «Сабаһ биз сиркә кедәчәјик», «Дүнән бағчада бајрам кечирдик», Шәһәр күнү атамла көндә кедәчәјәм», «Март ајында јаз кәлир» заман мунасибәтләрини, «От ит үчүн, от икә дана үчүндүр», «Мән кәлдим ки, сөниңлә кәдим» мәғсәд мунасибәтләрини, «Бәрк күләк әсдији үчүн кәзмәјә кетмәдик», «Күнәш чыхды, гар өриди» сәбәб мунасибәтләрини билдирр. Тәрбијәчи белә нүмунәләр әсасында хүсуси нитг мәшгәләләри тәшкил етмәлидир. Үч-дөрд јашлы ушагларла һазыр чүмләләр вериб она бәнзәр чүмләләрин тәртибини тәләб етмәк лазымдыр: «Самирә топла ојнајыр» (кубикләрлә, кулла илә, гардашы илә.)

Ушагларда садә чүмлә гурмагы, чүмләдә сөзләри дүзкүн сөчмәји вә чүмләнни дүзкүн кенншләндирмәји әјрәтмәк мәғсәдилә белә бир ојун кечирмәк олар. Тәрбијәчи ушаглардан мүәјјән сөз демәји тәклиф едир. Ушаг бир сөз дејир (күләк), Тәрбијәчинин тәклифи илә оқун јанында әјләшән ушаг һәмни сөзә елә сөз (әсир) әлава едир ки, чүмлә алынсын (күләк әсир). Үчүнчү ушаг бәшгә сөз (бәрк) әлава едир (Бәрк күләк әсир).

Беш-алты јашлы ушагларда грамматик вәрдишлэрин јаранмасы һәм мәишәт үнсийәтиндә, һәм дә хүсуси нитг чалышмаларында верилр. Бу заман дидактик материаллары вә ојун элементләриндән кеннш өлчүдә истифада олуналыдыр: мәсәлән, фе'лин заманлары әјрәдиләркән

вахт билдирен сөзлөрдөн истифада етмөк олар «Атам инди дөңизе чиммөжө кедир». «Бу күн дажанмадан жагыш жагыр». «Ира-де дүнөн багда алма дөрдди». «Кечен илгыш жахшы кечди». «Сабаһ һава сөрин олачаг». «Ахшам жагыш жагачаг».

Фе'лин бу вә ја димөр формасынын ишлөнмөсини тө'мин етмөк үчүн мүөҗөн һәрәкәтин нүмајиш етдирилмөсини төлөб етмөк олар Тәрбијәчи өвчин гурмаг, пластилиндан мүөҗөн фигур дүзәлтмөк, шәкил чәкмөк, кукланы једиздирмөк, кејиндирмөк, гачмаг, туллазмаг, әл-үзүнү јумаг, атмаг, тутмаг вә с. тапшырыг верир. Ушаг һәммин иши, һәрәкәти јеринә јетирмөздөн әввәл, гуртаран кими вә ја ишини кедишиндә суал верир. «Сән нә едәчәксән?». «Јолдашын нә едир?» Ушаглар мувафиг чаваблар верирләр.

Үч-дөрд јашлы ушаглара мүөҗөн модел үзрә чүмлә гурмагы өјрәтмөк фәјдалыдыр. Тәрбијәчи мүбтәдә+хәбәр+тамамлыгдан ибарәт чүмлә ишләди. Ушаглара белә чүмләләр гурмагы өјрәтмөк мәгсәдилә мүөҗөн ојун ситуасијасы јарадыр вә сүжетли-ролли ојун кечирир. «Ана довшан баласыны ојатды. Баланын ады һачагулагдыр. Һачагулаг әл-үзүнү јуду. О. палтарыны кејди. Ана баласыны једиздирди. Онлар мөшәни, диррији доландылар. Һачагулаг диррикдөн нөк јыгды. О. нөкү једи. Һачагулаг анасын-дан ајрылмалы. О, чанавардан горхурду».

Бу мәгсәдлә ушаглара суал вериб һәммин модел үзрә чаваб вермәләрини тө'мин етмөк дә мүмкүндүр. «Рә'на китабы кимә верди?»—«Рә'на китабы Ваһидә верди». «Ваһид нә едир?»—«Ваһид китаб охујур» вә с.

Лазымы грамматик форма үзрә ифада вә чүмләләрини ишлөнмөси үчүн дә белә ојун шәраитиндән истифада етмөк мүмкүндүр. Исмин һаллары илә әлагәдар: «Тәрбијәчи Илгара нә верди?» (китаб—адлыг), «Илгар нәјин шәкилләринә бахыр (китабын—јијәлик), «Ушаглар нәје бахырлар?» (китаба—јөнлүк), «Онлар нәји сәлигәдә сахнајырлар?» (китабы—тәсирлик), «Ушаглар нәдә гушларыны шәкилләрини көрдүләр?» (китаба—јер-лин), «Онлар нәдән чох шеј өјрәндиляр?» (китабдан—чыхышлыг).

Шәкилләр үзрә апарылан иш просесиндә чүмлә гурмаг үчүн кенниш имканлар ачылыр. Ушаглар шәкилләргә бахыб «Гыз чичәкләри суварыр», «Оглан топла ојнајыр», «Ана бычагла мејвә доғрајыр», «Ата мишарла тахта кәсир», «Оглан гузуну јанына чагырыр», «Пәләнк өкүзүн үстүнә атылыр», «Чамышын ири бујнузлары нар», «Дөңиздә бөјүк кәми үзүр», «Китаб столун үстүндәди», «Журнал шкафын ичиндәдәр», вә с. кими мүхтәлиф конструксјалы чүмләләр гурурлар.

Икки шәкил үзрә чүмләләр гурмаг ушаглары даһа чох марағландырыр: «Оглан топла ојнајыр, гыз исә иплә тулла-

ныр», «Пишик ағачын будағында дајаныб, ит ағачын дибиндә отуруб» вә с.

Шәкил үзрә чүмлә гуруркан чүмләнин тамамланмасы үзрә мәшиг етмөк фәјдалыдыр. Тәрбијәчи шәкил кәстәриб дејир: «Мағазадә чохлу... нар» Ушаглар чохлу сөзүндәк сонра палто сөзүнү әләвә едирләр. Ола биләр ки, һәрәкәтин тәсвир олулмадыгы шәкил нә ја өшјә кәстәриб она әсасән чүмлә гурмаг төлөб едилсин. Мәсәлән, тәрбијәчи кукланы кәстәрир, ушаглар «Кукла хөрәк јә, сонра јат» чүмләсини гурурлар. Тәрбијәчи топу кәстәрир, ушаглар «Маһир топла ојнајыр» чүмләсини гурурлар.

Дөрдүнчү јашда ушаглара һәмчинс үзүлү чүмләләр гурмагы өјрәтмөн ла-зымдыр. Бу мәгсәдлә шәкилләрдән, истинад сөзлөрдән, чүмләдә бурахылмыш сөзләрин әләвә едилмәсиндән истифада етмөк мүмкүндүр. Бу сәһәдә иш төдричән чәтинләндирилик. Ушаглар әввәлчә һәмчинс мүбтәдалар, хәбәрләр вә тамамыллары олан чүмләләр, сонра һәмчинс тө'мин вә зәрфлији олан чүмләләр гурмаг үзрә мәшиг едирләр.

Ушаглара мејвә шәкилләри төгдим олуноур. «Багда алма битир» чүмләси дејилир. Тәрбијәчи онлара мурачәт едир: «Багда даһа нәләр битир?» Онлар шәкилләргә бахараг «Багда алма, армуд, нар, шафталы, әрик, кавалы битир» чүмләсини гурурлар. Һәмчинс тө'минлә әләгәдар чүмлә төртиб едәркән бир нөфәр отагдан бајыра чыхыр, ушаглар тәрбијәчи илә бирликдә бир өшјә сечир, хорла онун әләмәтләрини садалајырлар: «Аг, нарын, шор, суда өријән». Галынын архасындан нәлән ушаг онун дуз олдуғуну билдирир. Резин топ, турп, хијар, гөнд вә с. илә әләгәдар да белә ојун кечириш мүмкүндүр. Јахуд тәрбијәчи столун үстүнә алма гојуб соруноур: «Нечә алмадыр?» Ушаглар чаваб верирләр: «Јенә, гырмызы, јетиниши, әтирли алмадыр».

Һәмчинс хәбәри олан чүмлә; төртиб етмөн үчүн тәрбијәчи бир ушага хәлшәт-чә тапшырыг верир: «Стола јахынлаш, карандашы көтүр, јарпаг шәкли чәк, ону рәнклә». Тапшырыгы јеринә јетирәндә јолдашлары ону диггәтлә изләјир вә сонра бүтүн һәрәкәтләрини бир чүмләдә ифада едирләр.

Јухары группларда төдрис тапшырыгларыны мотивләндиришкә мәсләһәт нөрулүр. Ушаглара мүөҗөн сөз (телевизор, сојудучу) верилир, онунла чүмлә гурмаг төлөб едилир вә с. Ушаг чүмлә гурур: «Мән телевизорда ушаглар үчүн верилишә бахырам», «Сојудучудан сөкөтүрүб нчмөн олмәз» вә с.

Мүрәккәб чүмләләрини тәркибине ху-суи диггәтлә јанашмаг лазымдыр. Бу мәгсәдлә нитгин суал-чаваб формасын-дан истифада етмөк фәјдалыдыр. «Мә һәббәт нә үчүн нәгмә охумур?»—«Чү-ки онун боғазы агрыјыр».

Көрүндүјү кими, ушаглар јалныз мүрәккәб чүмләнин ичинчи һиссәсини дә

дирләр. Она көрә дә чүмләне там демә-
и тәләб етмәк лазымдыр. «Мәһәббәт
мәгмә охумур, чүнки онун богазы агры-
лар». Мүрәккәб чүмләне ики шәкил үз-
рә дә гурдурмаг олар. Биринчи шәкилдә
гарын жагмасы, икинчидә ушагларын сү-
рүшмәләри тәсвир олуур. Онлар дејир-
ләр: «Гар жагды, ушаглар сүрүшдүләр».
Җахүд, биринчи шәкилдә колхозчуларын
памбыг жыгмалары, икинчидә исә машин-
ларын памбыгы дашымасы тәсвир олу-
ур. «Колхозчулар памбыг жыгырлар,
машынар памбыгы мәнәгәҗә дашыҗыр».

Бу мәгәдлә «чүмләне тамамла» оју-
нундан да истифада етмәк олар. Тәрби-
җи дејир: «Биә гышда исти палтар ке-
јрин, чүнки... (гышда һавалар сојут
олур)»; «Агачларын җарпаглары төкүлдү,
чүнки... (пајыз кәлди)» вә с.

Алты-једди јашларында ушаглар ар-
тыг бир фикри мұхтәлиф дил васитәләри
илә ифада етмәҗи бачармалыдырлар:

«Тәјҗарә учмады, чүнки һава думан-
лы иди».

«Һава думанлы олдугу үчүн, тәјҗарә
учмады».

«Һава булудсуз олмадыгына көрә тәј-
җарә учмады».

«Һава ачыг олмадыгы үчүн тәјҗарә
учмады».

«Тәјҗарә учмады, чүнки һава ачыг
дејилди».

«Тәјҗарә учмады, чүнки көјүн үзү
ачыг дејилди».

«Көјүн үзү ачыг олмадыгы үчүн тәј-
җарә учмады».

Чүмләнни синонимик дејишилмә-
синдән ибарәт олан белә диләктик ча-
лышмалар ушагларын нитгини мұхтәлиф
синтактик конструенсијаларла вә грамматик
формаларла заңкиләшдирмәклә ја-
нашы онлара әәрури үслуби бердишләр
дә ашылаҗыр.

Ушагларын нитгинин грамматик гуру-
лушунун инкишаф етдирилмәси үзрә иш
кәзинти вә экскурсијаларда, ојун вә әј-
ләнчәләрдә давам етдирилмәлиди. Мәк-
тәбә һазырлыг групунда бу сәһәдә көрү-
лән ишләр, әсасән, тамамланмалы вә
ушагларын тәлим алмалары үчүн әл-
веришли шәраит җарадылмалыдыр.

ӨЗҮНҮГИЈМӘТЛӘНДИРМӘ МӘКТӘБ ТӘЛИМИНӘ ПСИХОЛОЖИ ҺАЗЫРЛЫҒЫН МУҢҮМ ШӘРТИ КИМИ

Күлшән ТАҒЫЈЕВА

Бақыдакы 31 нөмрәли ушаг бағчасынын тәрбијәчиси

Мүасир дөврдә мәктәб гаршысын-
да дуран әсас вәзифәләрдән бири
шакирдләри өз биликләрини мүстә-
гил артырмаға вә тәкмилләшдирмә-
җә һазырламагдыр. Һәмин вәзифә
шакирдин тәлим просесиндә фәал
мөвҗејини формалашдырмаг, ону
тәлим фәалијјәтинин һәгиги субјек-
тинә чевирмәк мәсәләсини гаршыја
гөјур. Бу исә шакирдин өзүнү вә өз
фәалијјәтинин һәртәрафли вә объек-
тив гијмәтләндирмәк бачарығынын,
башга сөзлә, өзүнүгијмәтләндирмә-
нин мүәјјән инкишаф сәвијјәсини
тәләб едир. Бунуила әлағәдар, мұх-
тәлиф јаш дөврләриндә өзүнүгиј-
мәтләндирмәнин јаранмасы гануна-
ујғунлуғларыны вә психоложи шәрт-
ләрини ашкара чыхармаға јөнәлди-
лән тәдгигатлар хүсуси әһәмијјәт
кәсб едир.

Шакирдләрин өзүнү гијмәтлән-
дирмәләри проблемни совет психолог-
ларынын нәзәрини чохдан чәлб ет-
мин вә мәктәб јашынын мұхтәлиф

дөврләриндә кифајәт гәләр тәдгиг
едилмишдир. Бу тәдгигатлар өзүнү
идарәетмәнин мұһүм психоложи ме-
ханизми олан өзүнүгијмәтләндир-
мәнин даим дәјишмәдә вә инкишаф-
да олдуғуну, онун шәхсијјәтин әј-
рылмаз динамик әләмәти олдуғуну
ачыб көстәрмишдир.

Ушагда өзүнүгијмәтләндирмәнин
јаранмасыны мәктәб дөврү илә бағ-
ламаг дүзкүн олмаз. Көркәмли со-
вет психологу Л. С. Выготски әјрә-
дирди ки, һәр һансы бир дөврдә
ушағын тәкчә һазырки инкишаф сә-
вијјәси јох, ондан әввәлки «ән ја-
хын инкишаф зонасы» да нәзәрә
алынмалыдыр. «Ән јахын инкишаф
зонасы» ушағын сабаһкы күнүнү
мүәјјәнләшдирмәҗә имкән верир.
Инкишаф зонасы тәкчә газаныл-
мыш кејфијјәтләри дејил, јаранма
просесиндә олан јени кејфијјәтләри
дә нәзәрдә тутур. Бу бахымдан ша-
кирдләрдә өзүнүгијмәтләндирмәнин
механизмини, әјры-әјры чәһәтләри-

ни, јаранма шәраитини өјрәнмәк үчүн мәктәбәгәдәр дөврә мүрачиәт едилмәлидир. Чүнки А. Н. Леонтјевин сөзләри илә десәк, «мәктәбәгәдәр дөвр фактик олараг ушаг шәхсијјәтинин јарандығы илкин мәрһәләдир». Тәсадүфи дејил ки, бу дөвр бир сыра мүнһүм кејфијјәт дәјишникләринин јаранмасы илә аламәт-дардыр. Бунлардан бири дә мәктәбәгәдәр јашын сонуна јахын ушагда өзүнүгигимәтләндирмә элементләринин мејдана чыхмасыдыр.

А. В. Запорожетс вә Д. Б. Елконин бу јашда өзүнүгигимәтләндирмәни инкишаф етмәкдә олан ушаг шәхсијјәтинин бөјүк наилијјәти һесаб едирләр. Онун формалашмасына ики амил: ушағы әһәтә едән ичтимаи мүнһит, јәни валидеји, тәрбијәчи вә јашыдлары илә үнсијјәти, гаршылыглы мүнәсибәтләри вә өзүнүн практик фәалијјәти бөјүк тәсир кәстәрир.

Әтраф мүнһит ушағын өзүнү дәрк етмәси, гимәтләндирмәси үчүн илкин мәнбәдир. Белә ки, ушаг өзүнү башгалары илә мүгајисә едир, онларын шәхси кејфијјәтләрини, бачарыгларыны, фәалијјәтини дәрк едәрәк гимәтләндирмәји өјрәнир вә јалһыз бундан сонра диггәтини өзүнә јөнәлдир: өз рафтар вә давраһнышыны, фәалијјәтини дәрк едир, имканларыны анламаға чәһд кәстәрир, коллективдә өз јерини мүәјјәнләшдирмәји өјрәнир.

Инкишафын сонракы мәрһәләсиндә әввәлләр јашлыларын мүнәкимәләринә әсәсләнән ушаг кетдикчә өз практик фәалијјәтинә истиһад етмәјә, өзүнә нәзарәт етмәјә, гимәт вермәјә мејл күчләнир. Өзүнүгигимәтләндирмәдә дифференсијә әмәлә кәлир: бә'зи ушаглар өзүнү адекват, реал гимәтләндирдикләри һалда, бәзиләри ашағы, дикарләри јүксәк гимәтләндирир.

Мәктәбәгәдәр јашлы өзүнүгигимәтләндирмә ушағын өз практик бачарыгларыны, һәрәкәтләрини, давраһныш вә рафтарыны, шәхси кејфијјәтләрини јашлыларын тәләбләрилә гаршылашдырараг дәрк етмәси де-мәкдир.

Бу јашлы ушағын өзүнү печә гигимәтләндирмәси, бу гимәтләндирмәнин һансы сәвијјәдә олмасы онун мәктәб тәлиминә психоложи һазырлығыны бир чох чәһәтдән мүәјјән едир.

Мәктәб тәлиминә психоложи һазырлыг анлајышына бир чох чәһәтләрлә јанашы, ушагда өзүнә, өз фәалијјәтинә объектив, реал мүнәсибәтин, фәалијјәтин кедишини вә нәтичәсини дүзкүн гимәтләндирмәк, тәһлил етмәк вә әсәсләндирмәг бачарығынын формалашмасы дахилдир. Бу кејфијјәтләр ушағын I синифдә тәлим фәалијјәтинә һәлледи-чи тәсир кәстәрир, тәлимин нә дәрәчәдә уғурлу олачағыны шәртләндирәрәк, инкишафда кәһ тәканвери-чи, кәһ да ләнкидичи амил кими чыхыш едир. Өз имканларыны һәддиндән артыг шиширдәрәк, јахундајиг олдуғундан ашағы гимәтләндирмәк нәтичә етибарилә тәкчә тәлим фәалијјәтинин формалаш-масына јох, ушаг шәхсијјәтинин һәртәрәfli нормал инкишафына мәнфи тәсир кәстәрир.

Психоложи әдәбијјәтдә бу мәсәлә аз ишыгландырылмышдыр. Ушаг өзүнүгигимәтләндирмәсини тәлим фәалијјәтиндә белә мүнһүрәлуһу нәзәрә алараг, биз өзүнүгигимәтләндирмәнин хүсусијјәтләри илә ушагларын мәктәб тәлимин һазырлыг сәвијјәси арасындакы асылылығы өјрәнмәји гаршымыз мәгсәд гојдуг.

Мәктәбә дахил оларкән ушағы чәлб олундуғу тәлим фәалијјәт онун психикасына бөјүк тәсир едији кими, өзүнүгигимәтләндирмәни дә инкишафына сәбәб олур. Она кәрә дә мәктәб тәлиминә һазырлыг тәлим фәалијјәти элементләрин формалашдырмаг мүнһүм јер тутур. Буну ушағы билаваситә тәлим чәлб етмәк јолу илә јох, мәшғәләри дүзкүн тәшкил етмәк вә ушагларын фәаллығы һесабына онда максимум дәрәчәдә истиһад етмәк тәмин етмәк олар.

Бунлары нәзәрә алараг биз Баһа-дакы 31 нөмрәли көрпәләр еви-уш-бағчасынын мәктәбә һазырлыг гр-пу ушаглары илә 1979-чу илдән е-

барэн мушаһидә, мүсаһибә вә тәч-
рүбәләр апармышыг. Сонралар һә-
мин ушагларын биринчи синифдә
(онлардан чоху Низамн рајонунда-
кы 61 нөмрәли мәктәбдә охујур)
фаалијјәти, өзүнү вә өз ишнин, онун
кедишини вә нәтичәләриниң нечә
гигмәтләндирилмәси изләнилмиш-
дир.

Мәктәбә һазырлыг группунда фа-
алијјәтин мүрәккәблијә көрә бир-
бириндән сечилән мухталиф нөвлә-
ри (рәсм, шәкил үзрә мүсаһибә,
һәрәкәтли ојун) үзрә ушагларын
өјүнүгигмәтләндирмә хүсусијјәтлә-
ри өјрәнилмишдир. Бу заман өзү-
нүгигмәтләндирмәнин ики мәрһалә-
синдә: прогностик, јә'ни ушағын
фаалијјәтә башламаздан габаг,
кечмишдә топладыгы тәчрүбә әсә-
сында өз имканларыны гигмәтлән-
дирмәси вә ретроспектив, јә'ни фа-
алијјәтин сонунда әдлә етдији нә-
тичәләр әсәсында өзүнү гигмәтлән-
дирмәси хүсусијјәтләри тәдгиг
едилмишдир.

Фаалијјәти јеринә јетирмә нәти-
чәләринә көрә ушаглары 3 група
ајырмышдыг: I группа верилән тап-
шырыгы јүксәк сәвијјәдә јеринә је-
тирән ушаглар, II группа иши пис је-
ринә јетирән ушаглар дахил едил-
мишди. Иши көрәркән гүсүр вә лөг-
санлара јол вермиш бә'зи ушаглар
III—аралыг группа аид едилмишли.

Тәчрүбәнин нәтичәләринә әсәсән
һәр 3 группа ушагларын өзүнүгиг-
мәтләндирмә хүсусијјәтләрини ајры-
ајры фаалијјәт нөвләри үзрә белә
характеризә етмәк олар.

«Рәсм» эксперименти үзрә өзүнү-
гигмәтләндирмәнин прогностик мәр-
һаләсиндә ушагларын вердикләри
чавабларла фаалијјәти јеринә је-
тирмә сәвијјәсини мүгајисә едәр-
кән, прогностик өзүнүгигмәтләнди-
рмәнин адекватлыг дәрәчәси мүәј-
јәнләшдирилди. I группа адекватлыг
кифајәт гәдәр јүксәкдир (37,5 %).
II группа хејли аз (25 %). III груп-
да 43,9 % чохлуг тәшкил едир. I
группа өзүнү јүксәк гигмәтләнди-
рмә фаизи лап аз (15,6 %). II груп-
да исә лап чохдур (60 %). III группа

бу, 43,9 % тәшкил едир. II груп
ушаглары арасында өзүнү ашағы
гигмәтләндирән олмамышдыр. III
группа да өзүнү ашағы гигмәтлән-
дирән ушаглар азлыг (9,7 % тәш-
кил едир. Бунун әксинә олараг, I
группа хејли ушаг (46,9 %) өзүнү
ашағы гигмәтләндирмишдир.

Ушагларын прогностик өзүнү-
гигмәтләндирмә көстәрчиләрини
графикдә көстәрмәли олсаг, көрә-
рик ки, өзүнү ашағы гигмәтләнди-
рмә хәтти I группдан III группа доғру
кәскин шәкилдә ашағы енир. Ејни
заманда өзүнү јүксәк гигмәтләнди-
рмә хәтти I группдан III-јә доғру кет-
дикчә јүксәлир.

Өзүнүгигмәтләндирмәнин ретрос-
пектив мәрһаләсиндә ушаглар ара-
сында өзүнү адекват гигмәтләнди-
рәнләр II вә III группларда даһа чох
(мүвафиг олараг 63,4 % вә 75 %)
олмушдур. Бу группларда өзүнү
јүксәк гигмәтләндирмә фаизи дә
(19,5 % вә 25 %) нисбәтән чохдур. I
группда, әксинә, өзүнү јүксәк гигмәт-
ләндирән ушаглар хејли аздыр
(9,4), ашағы гигмәтләндирәнләр исә
чохлуг (59,3 %) тәшкил едир. II
группда өзүнү ашағы гигмәтләнди-
рәнләр аз (17,1 %), III группа исә
һеч јохдур.

Ушагларын прогностик өзүнү-
гигмәтләндирмә көстәрчиләри гра-
фикдә белә әкс олуна биләр: прог-
ностик мәрһаләдә олдуғу кими, бу-
рада да өзүнү јүксәк гигмәтләнди-
рмә хәтти I группдан III-јә доғру јүк-
сәлир. Өзүнү ашағы гигмәтләнди-
рмә хәтти, әксинә, I группдан III-јә
доғру кәскин шәкилдә ашағы енир.
Бурада өзүнү адекват гигмәтләнди-
рмәнин динамикасы мараг доғурур:
I группдан III-јә доғру адекватлыг
хәтти јүксәлир. Бу факт көстәр-
ик ки, II вә III груп ушаглары фаали-
јәтләриниң нәтичәләринә даһа об-
јектив вә тәнгиди јанаша, өзләрини
дүзкүн гигмәтләндирә билирләр.
Демәли, ретроспектив мәрһаләдә
ушагларын өзүнү гигмәтләндирмә-
си прогностик мәрһаләјә нисбәтән
даһа чох формалашмыш олур.

Бу гайда үзрә ушагларын шәкил үзрә мұсаһиба вә һәрәкәтлӣ ојун просесиндә дә өзүнү гијмәтләндирмә хусусијјәтләри һәр ики мәрһәләдә өјрәнилмишдир. Алдығымыз көстәричиләр бир сыра нәтичәләрә кәлмәјә имкан вердир.

Ушағын өзүнү гијмәтләндирмә хусусијјәтләри илә онун фәалијјәти мәнимсәмә сәвијјәси арасында мұәјјән мұтәнасиблик вардыр. Фәалијјәти мәнимсәмә сәвијјәси јүксәк олдугча, ушаг өзүнү даһа дүзкүн, тәнгиди гијмәтләндирә билир, ишинин нәтичәсини тәһлил едәрәк, вердији гијмәти объектив шәкилдә әсасландыра билир. Ишинә тәнгиди јанашма онда даһа јахшы нәтичәләр әлдә етмәк үчүн чалышмаг мејлини күчләндирир, онун фәаллығына мане олмур. Верилән иши јеринә јетирмәји јахшы бачаран ушаглар прогностик мәрһәләдә һеч вахт өзләринә јүксәк гијмәт вермир, бир-баша гәти чаваб вермәјә чәкинир, өзләриндә көрәчәкләри иш үчүн мәс'улијјәт һисс едирләр. Бу ушагларда прогностик өзүнү гијмәтләндирмә, бир гайда олараг, ретроспектив мәрһәләдән ашағы олур. Буну онларын өзләринә јүксәк тәләбкарлығы илә изаһ етмәк олар.

Верилән тапшырығы јеринә јетирмәји бачармајан ушагларда, әксинә, прогностик мәрһәләдә өзүнү гијмәтләндирмә чох вахт јүксәк, гејри-адекват олур. Бурада кифәјәт гәдәр объективлик вә тәнгидилик көзә дәјмир. Белә ушаглар өзләрини, адәтән, дүшүнмәдән, өз имканларыны вә иши мәнимсәјиб-мәнимсәмәдикләрини нәзәрә алмадан дәрһал гијмәтләндирирләр. Биринчи груп ушагларындан фәргли олараг, бә'зи ушагларда көрдүкләри ишә мәнфи емоционал мұнасибәт әмәлә кәлир, онлар иши икинчи дәфә јеринә јетирмәк истәмирләр. Ретроспектив мәрһәләдә иса һәммин ушагларда да объективлик, адекватлығы артыр, онларын чоху өз ишини бәјәнмир, нөгсанларындан чохуну дүзкүн тапыб көстәрир.

Бу, мәктәбәгәдәр јашлы ушагларда өзүнү гијмәтләндирмәнин прог-

ностик мәрһәләјә нисбәтән ретроспектив мәрһәләдә даһа артыг формалашмыш олдугуну, үмумијјәтлә, ушагларын өзләрини дүзкүн, объектив, тәнгиди гијмәтләндирмәк бачарығына малик олдугларыны көстәрир. Өзүнү гијмәтләндирмә ушағын өзүнү идарәетмәсинин фәал вә етибарлы механизминә чеврилир.

Ушагларда өзүнү гијмәтләндирмәнин фәалијјәтин мұрақкәблик дәрәжәсинә көрә мұхтәлиф нөвләри үзрә өјрәнмәјимиз дә бә'зи нәтичәләр чыхармаға имкан верир. «Расм» экспериментиндә ушаглар нүмунә әсасында шәкил чәкир, көрдүкләри ишин мәһсулу көз габағында олур. Буна көрә дә һәр үч группдан олан ушаглар үчүн чәкдији шәкли тәһлил етәк ону дүзкүн гијмәтләндирмәк вә әсасландырмаг чәтин олмур. Шәкил үзрә мұсаһибадә иса ушагларын бә'зиләри өз нитгинә нәзарәт етмәкдә, сәһв вә гүсурларыны көрмәкдә, чәтинлик чәкирләр. Бу һал хусусилә мәнимсәмә сәвијјәси ашағы олан ушагларда айдир. Һәрәкәтлӣ ојун иса фәалијјәтин садә вә асан нөвү олдугундан бүтүн ушаглар өзләрини даһа адекват вә объектив гијмәтләндирә билирләр. Үмумијјәтлә, бурада да фәалијјәтин һәр үч нөвүндә ушагларын өзүнү адекват, јүксәк вә ашағы гијмәтләндирмә дәрәжәси илә мәнимсәмә сәвијјәси арасында әлағә өзүнү көстәрир. Фәалијјәти мәнимсәмә сәвијјәси јүксәк олан ушаглар өзүнү адекват вә ашағы гијмәтләндирир. Өзүнү јүксәк гијмәтләндирмә мәнимсәмә сәвијјәси ашағы олан ушагларда даһа чох тәсадүф олунур.

Ушагларын тәлим фәалијјәтин чәлб олундугдан сонра өзүнү гијмәтләндирмәнин нечә инкишаф етдијини, мәктәбә һазырлығы дөврүндә в I сифидә бунлар арасында нә ки ми әлағә олдугуну өјрәнмәк үчүн һәммин ушагларла I сифидә дәмүсаһиба вә тәчрүбәләр апарылмыш мұәллимләрден хәсијјәтнамәлә алынмыш, валидејиләрлә сөһбәдилмишдир.

Алдығымыз нәтичәләр әсасында мә'лум олмушдур ки, мәктәбәгәдәр дөврдә өзүнү дүзкүн, объектив ги

мәтләндирән, ишинә тәнгиди вә мәс'улијјәтлә јанашан ушагларда бу хуеуеијјәтләр даһа да инкишаф етмиш, онларда мүстәгиллик артмыш, өзүнү идарәетмә мејли күчләниш, өзүнәнәзарәт мөһкәмләнишдир. Бу ушаглар синифдә фәал мөвгә тутур, јахшы охумагла јанашы ичтиман ишләрдә дә јахындан иштирак едирләр.

Өзүнү жүксәк гижмәтләндирән вә ја һеч чүр гижмәтләндирә билмәјән ушаглар өзләрини башга чүр апарырлар. Верилән тапшырығы јахшы јеринә јетирә билмәјиб, өзүнә жүксәк гижмәт верән ушагла јашыдлары, мүәллим арасында чох вахт мүнәгисә јараныр, онлар синифдә һаһмыдан ајрылып, һансы јолла олурса-олсун, жүксәк гижмәт алмаға чан атыр, лүзүмсүз јерә ловғаланырлар. Имканларынын, иши билмә бачарыгынын ашағы сәвијјәси илә өзләринә вердикләри жүксәк гижмәт арасында олан тәзад белә ушагларын нормал инкишафына мане олур. Бир гәјдә олараг, бу ушагларда мүстәгиллик, өзүнүидарәетмә һаллары аз, өзүнәнәзарәт һисси зәиф олур.

Гејд етмәлијик ки, ушагларда өзүнү дүзкүн гижмәтләндирмәнин формалашмасында јашлыларын ролу олдуғча бөјүкдүр. Мүшаһидәләр көстәрир ки, бәзән тәрбијәчиләр ушагларда бу кејфијјәтин јаранмасына, мүстәгиллијин, фәаллығын инкишафына чалышмырлар. Ибтидан мәктәбдә мүәллим өз иштәјинә ујғун олараг, гижмәтдән бәзән һәвәсләндирмә вә ја чәзаландырма васитәси кими истифадә едир, шакирдә нә үчүн мәһз бу гижмәти вердијини әсәсләндирмир, изаһ етмир, беләликлә, ушагда бу кејфијјәтин инкишафдан галмасына сәбәб олур. Һалбуки өзүнү дүзкүн гижмәтләндирән, өзүнә тәнгиди јанашан вә нәзарәт етмәји бачаран бу күнкү ушаг сабаһын мә'нәви чәһәтдән саф, әгидәчә мөһкәм, ишә вичданла јанашан, сөзү илә иши бир, һәртәрәфли инкишаф етмиш адамы демәкдир.

Беләликлә, өзүнүгижмәтләндирмә мәктәб тә'лиминә һазырлығын мүһүм шәрти олмагала бәрәбәр, ушаг шәхсијјәтинин һәртәрәфли инкишафына да бөјүк тә'сир көстәрир.

УШАҒЫ КИЧИК ЈАШДАН ТӘРБИЈӘ ЕТМӘЛИ

Рәһилә ҺҮСЕЈНОВА

Нахчыван шәһәр 3 нөмрәли ушаг бағчасынын методисти

Јени инсан тәрбијәси, идејача мәтин вә жүксәк коммунист шүүруна малик адамлар јетишдирилмәси коммунизм гуручулугунун мүһүм вәзифәләриндән биридир. Мәһз буна керәдир ки, Сов.ИКП XXVI гурултајы кәнч нәслин тә'лим тәрбијәси мәсәләләринә чох бөјүк әһәмијјәт вермиш вә бу саһәдә гаршыја мүһүм вәзифәләр гөјмушдүр.

Дүнјанын елә бир педагогу јохдур ки, ушаг тәрбијәсиндә һәлледичи јери мүәллимә—тәрбијәчијә вермәсин. Бөјүк чех педагогу Ј. А. Коменски мүәллим күнәшә бәһзәтмиш вә демишдир ки, күнәш өз шүасы илә каннаты исиндирдији кими, тәрбијәчи дә күнәш кими ушағын галбиңә һәрәрәт верир.

Бу чәһәтдән ушаг бағчасында тәрбијәчинин иши марағлы олдуғу гәдәр дә чәтин вә мәс'улијјәтидир. Ушагларла ишләмәк онларын һәрәкәтләриндә, данышығларында һәтта кејиминдәки гүсурлары вахтында көрмәк, онларын үзәриндә сәбирләниш апармаг тәрбијәчидән кәркин әмәк, бачарыг вә һәртәрәфли һазырлыг тәләб едир.

Ушаглары мәнфи һәрәкәтләрдән чәкиндирмәкдә, дүзкүн вә доғру данышмаға тәһрик етмәкдә чәзанын бачарыгла тәтбиги мүһүм әһәмијјәтә маликдир. Чәза һеч дә ушаглары горхутмаг вә онлара мә'нәви әзијјәт вермәк үчүн дејил, онларда өз мәнфи һәрәкәтләрини ләнкитмәк, арадан галдырмаг, бунун әһәмијјәтинин

баша салмаг үчүн татбиг едилер.

Ушағын һәр бир кичик нөгсаныны һәддән артыг шиширдиб ону чәзаландырмаг педагожи нөгтеји-нәзәр-дән дүзкүн һесап едилә билмәз. Чәзанын һәдди, һүдуду олмалыдыр. Бә'зи валидејиләр «Ушаг һәлә кичикдир»—дејиб онун тәрбијәсинә чох кеч башлајырлар. Белә валидејиләрин е'тинасызлығы үзүндән ушаг даһа габа һәрәкәтләрә јол верир. Она көрә дә ушағын тәрбијәси илә илк күндән мәшғул олунмалыдыр.

Јадымдадыр, тәрбијәчилијә башладығым илк күнләр ушаглара гаршы гајғы вә мәһәббәтә кениш јер вердијимдән тәләбкарлығы унудурдум. Будур, групумда Көнүл адлы ушағы һәддән артыг әзизләмәјим, бу тотуг вә шылтаг ғыза гәлбимдә бәсләдијим һәрарәтли мәһәббәт ондакы шылтаглығы вә әркөјүнлүјү даһа да дәринләшдирмишди. Мәһз буна көрә дә Көнүл евдәки шылтаглығыны бағчада да давам етдирирди. «Сачымы дара», «Јох истәмирәм», «Тез од вер», «Јемирәм» кими сөzlәр онун нитгиндә кениш јер тутурду. Бә'зан о, мәшғәләдә иштирак етмәкдән бојун гачырыр, режимә әмәл етмир, ојнајан ушаглара мане олурду. Көнүлүн белә гүсурларыны арадан галдырмаг үчүн јоллар дүшүнүб тапмаг вә онлары арадан галдырмаг әвәзинә өзүмү онун характеринә ујғунлашдырдым. Сонралар һисс етдим ки, әсл тәрбијәчи кими һәрәкәт етмирәм. Һөрмәт вә гајғыны чидди тәләбкарлыгга бирләшдирдим, ајры-ајры ушагларын белә һәрәкәтләринә гаршы группардакы ушагларын һејрәт доғуручу мүнәсибәтини јаратдым, мәним тәләбимлә ушаг коллективинин тәләби бирләшди, бунун мугабилиндә һәр һансы ушағын шылтаглығы, гејри-ади сөзү вә һәрәкәти күлүнч шәкил алды вә групумда өзүнү хүсуси объектә чевирән ушаға тәсадүф етмәдим. Бу мәгсәдлә ајры-ајры валидејиләрлә дә хејли иш апармалы олдум. Аиләдә, бағчада һәр бир ушаг һәрәкәти коллектив гаршысында мәс'улијјәт һисс етмәлидир. Бир ушағын пис һәрәкәти үчүн

башгаларыны чәзаландырмаг дүзкүн сајыла билмәз. Дејәк ки, мәктәбли ушаглар бағчаны һамилијә көтүрүрләр. Һәмни ушаглар бағчанын атрафыны тәмизләјир, ағач әкир, дибчәкләр һазырлајыр, сынмыш ојунчаглары тә'мир едир, екскурсијаға апармаг үчүн тәрбијәчиләрә көмәк көстәрирләр. Мәктәблиләр бағча ушаглары үчүн концерт верирләр. Бу заман 6 јашлы Рәшад сәс салыр. Ушагларын кејиминә лағ едир, мәзәли һәрәкәтләри илә кичик ушагларын диггәтини өзүнә тәрәф јөнәлдир. Бүтүн бунлардан тәнка кәлән тәрбијәчи концерт верилмәсини дајандырыр. Ушагларын наразы вә инчик нәзәрләри тәрбијәчијә ликилир, бахышлары санки дејир: «Биз нә үчүн чәзаланаг», Баш тәрбијәчи бүтүн бу мәнзәрәни көрүр. О, тез ушаглара вә кәпч тәрбијәчијә јакынлашыр вә ушаглара мұрачнәт едир: «Рәшад концертин сонуна кими нөвбәтчинин јанында күнчдә дајаначаг».

Ушаглар севинир вә бир сәсдән тәрбијәчинин фикринә шәрик чыхырлар. Ушаглар бу вахт фикирләширләр: Рәшад надинчлик етдији үчүн чәзаланды. Биз дә өзүмүзү јакшы апара билмәсәк чәза ала биләрик.

Бәс Рәшад нә фикирләшир? Әлбәттә, о өзүнү дүзкүн апара билмәдији үчүн чәзаландығыны дәрк етмиш вә башыны ашағы дикәрәк «концертин» гуртармасыны көзләјир.

Бүтүн бунлардан мә'лум олур ки, тәрбијәчинин иши узун вахт апаран просесдир. Бу просесдә ушаг гәлбинә јол тапан, онун нә илә јашадығыны, нә илә севиндијини, нә илә кәдәрләндијини билән тәрбијәчи мұвәффағијјәт газанмыш олур.

Бә'зи валидејиләр аиләдә о вахт ушағынын тәрбијәси илә мәшғул олмаға башлајырлар ки, ушаг гоншунун пәнчәрәсини сындырыр, јашыдлары илә далашыр, ата-ананын сөзүнә бахмыр, онлара габа чәвәб верир, евдән ичазәсиз пул көтүрүр вә с. Бу шәраитдә артыг валидејинин тә'сири сәмәрә вермир вә о, белә гәрәра кәлир ки, ушағы тәрбијә-

лэндирмәк даһа мүмкүн дејил, ушаг тамамилә позулур, «ондан адам олмаз». Әлбәттә, белә фикирләшән валидејиләр икинчи чидди сәһвә јол верирләр. Ушағын јенидән тәрбијәси чәтнн олса да лазым вә зәруридир.

Ушаг тәрбијәсиндә баша салмаг, онда инам һисси ојатмаг, мүкафатландырмаг, ушаг шәхсijјәтинә һәрмәт, мүсбәт чәһәтләрә истинад етмәк даһа әлверишлидир. Чәза вериләндә дүшүнчәли, сәбир вә еһтијатла һәрәкәт етмәк вәзипидир. Чалышмаг лазымдыр ки, ушаглар мүсбәт нүмунәләр әсасында тәрбијә олунсунлар. Бу чәһәтдән тәрбијәчинин шәхси кәјфијјәтләри—онун кә-

јими, һәрәкәтләри, хусусилә адамларә мүнәсибәти, отуруб-дурмасы, сөзүндәки сәмимилик, доғручулуг вә дүзлүјү ушаг психикасына күчлү тәсир кәстәрир. Нәчиб әхлага сәһиб олан тәрбијәчинин ушаглар чох севир вә она охшамаға чалышырлар. Бу исә тәрбијәчинин үзәринә јүксәк әхлағи вәзифә гојур. Һәр бир мүәллим вә тәрбијәчи, бир тәрәфдән, коммунист әхлағи тәрбијәсинин принципләри вә методларыны бачарыгла тәтбиғ етмәклә, о бири тәрәфдән, өз күндәлик һәјәт вә фәәлијјәтиндә нәчиб шәхси нүмунәси илә коммунизмин гуручулары вә вәтәндашларына зәрури сифәтләр ашыламаға мүвәффәғ ола биләр.

МЕТОДИК ИРСИМИЗДӘН

ИБТИДАИ ТӘҲСИЛ МЕТОДИСТИ Н. А. КОРФ

Саләһ МӘЧИДОВ

В. И. Ленин адына АПИ-нин досенти

XIX әсрин икинчи јарысында Русијада маарифин вә мәктәбләрин кенишләндирилмәси мәғсәдилә земство мәктәбләри ачылыр, ибтидаи халг мәктәбләри үчүн мүәллимләр һазырланмасы сәһәсиндә бөјүк ишләр көрүлдү. Бу ишин тәшәббүскарлары ичәрисиндә габагчыл педагожи идејалара малик көркәмли маариф хадими, методист педагоглардан бири дә Н. А. Корф иди.

Николај Александрович Корф 1834-чү ил ијунун 2-дә Харьковда анадан олмушдур. О, ибтидаи тәһсилини Петербургда пансионда алмыш вә елә һәмин илләрдән онда ән хејрхәһ пешә сандығы мүәллимлијә һәвәс ојанмышды.

1848—1854-чү илләрдә Корф Петербургдаки Александровски Литсејиндә охумушдур.

1867-чи илдә Јекатеринослав губернијасында (индики Запорожје вилајәти) земство јарадыларкән Корф гәзә мәктәб шурасынын үзүкини рус халг мәктәбинин тәшкилиндә јахындан иштирак етмишдир. О заман К. Д. Ушински Корфун педагожи фәәлијјәтинин диггәтлә изләјирди. 1869-чу ил јанварын 15-дә Ушински мәктүб кәндәрәрәк Корфа

педагожи фәәлијјәтиндә мүвәффәғијјәтләр арзуламышдыр. О јазырды: «Фикримчә, земство Русијада халг тәһсилинә, нәһәјәт, мөһкәм бунәврә гојмалыдыр вә мәнз инди бу сәһәдә бүтүн намуслу адамларын ләракәндә тәшәббүсләрнин тәшкил етмәк вахты кәлиб чатмышдыр. Әкәр сиз гәзалар демирәм, вилајәтләрин сајына вурмаг мүмкүн олсајды, Русија он илдән сонра тамамилә башга чүр оларды».

1867—1872-чи илләр Н. А. Корфун фәәлијјәтинин ән гәјнар вә мәһсулдар дөврү һесаб олунур. О, бу илләрдә мәктәб вә мүәллимләр үчүн бир сыра китаблар, вәсантләр, методик рәһбәрликләр јарадылмасы сәһәсиндә чалышмышдыр.

Н. А. Корф 1867-чи илдә «Савад тәһлиминә рәһбәрлик», 1870-чи илдә «Рус ибтидаи мәктәби» китабыны, 1871-чи илдә исә «Достумуз» оху китабыны вә башга методик вәсантләр нәшр етдирмишдир.

Корфун педагожи фәәлијјәти о заманкы Русијанын мүтәрәгги педагожи ичтимаијјәти тәрәфиндән јүксәк гијмәтләндирилишидир. Москва уиниверситети ону өзүнүн үзү сечмишдир. О, Москва савад Комитәси-

нин да фəхри үзү иди. Корф 1879-чу илдə нəшр етдирдији «Авропа дөвлəтлəриндə халг маарифинин јекунлары» китабында харичдəки педагожи тəссүратларыны вə көрүшлəринин шəрһ етмишдир. Корф базар күнү мəктəблəринин тəшкилинə дə јахындан көмөк көстəрмишдир. 1881-чи илдə Херсон губернијасында, 1883-чү илдə Бердјанск гəзасында мүəллимлəр гурултајына рəһбэрлик етмишдир.

Н. А. Корф 1883-чү ил нојабрын 13-дə вəфат етмишдир.

Корф бүтүн мəктəб јашлы ушагларын үмүми ичбари ибтидан тəһсиллə əһтə олунмасынын тəрəфдары иди. О, һәмчинин ушагларын ана дилиндə тəһсил алмаларыны тəлəб етмишдир. Корф белə һесаб едирди ки, үчиллик земство ибтидан мəктəблəри шакирдлəрə кифəјəт гəдэр билик вермир. Лакин о ејни заманда ибтидан тəһсилин мүддəтинин артырмаг үчүн гəтн фикир сөјлəмиди. Корфун фикринчə, кəндилəрин ағыр игтисади вəзижəти ибтидан халг мəктəблəриндə тəһсил мүддəтинин артырылмасына мане олурду. О, ибтидан мəктəблəри гуртаран шакирдлəр үчүн базар күнү тəкрар курслары (мəктəблəри) шəбəkəсинин јарадылмасыны тəклиф едирди.

Корф «Рус ибтидан мəктəби» китабында халг мəктəбинин вəзифəлəриндэн бəһс едэрək көстəрирди ки, «халг мəктəби сəнаткарлар вə торпаг сəһиблəри һазырламыш, о, адамлар тəрбијə едир, буна керə дə талəјин инсаны кəлəчəkдə һансы јола сүрүклəмəсиндэн асылы олмəјараг һər бир адама хусуси мəлүматлар дејил, зəрури олан үмүми ибтидан тəһсил верилмəлидир». О халг мəктəбинин əсас вəзифəсини үмүми тəһсил вермəклə јени инсан тəрбијə етмəкдə көрүрдү.

Корф ибтидан халг мəктəбинин гаршысында дуран вəзифəлəри мүəјјан едэрək јазырды ки, бизим халг мəктəбинин шакирдлəри лəзыми гəдэр билик еһтијаты илə силаһландырмаға күчү чатмыр. Һазырда онун вəзифəси елə тəлимлə мəһдудламыш ки, шакирдлəр тəһсил курсуну гуртардыгдан сонра оху

вардишлəринə малик олдугларындан фəјдалы биликлəри əлдə елə билсинлар. Бунунла да Корф ибтидан халг мəктəбиндə бүтүн тəлим ишлəринин елə гурмағы тəклиф едирди ки, шакирдлəр һər шеји өјрəнмəјə мараг көстəрсинлар, оларда кəлəчəkдə өзүнүтəһсилə һавəs ојансын. Корф ибтидан халг мəктəби гаршысында дуран мүһүм вəзифəлəрдэн бирини шакирдлəрини өзүнүтəһсил һазырламаларында көрүрдү.

Көркəмли методист ибтидан халг мəктəбиндə тəлимин мəзмунундан бəһс едэркан бүтүн билик сəһəлəринə анд эн сэдə аилајышларын мəнимсəнилмəсини ирəли сүрүрдү. Онун фикринчə, ибтидан халг мəктəблəриндə ана дилиндэн нə һесабыдан биликлəр вермəклə бəрəбэр үчүнчү тəдрис илиндə шəкирдлəрə даһа кениш өлчүдə реал биликлəр верилмəлидир. Корф реал биликлəрин инкишəфетдиричи вə бөјүк тəрбијəви əһмийјəтə малик олдугуну көстəрирди. Корф ибтидан мəктəбдə тəбијјат вə чоғрафијанын хусуси фəнн кими кечилмəсинə етираз едир вə гејд едирди ки, халг мəктəбиндə реал биликлəр «Гираət китабы вəситəсилə вə онунла əлагəли» сүрəтдə верилмəлидир. О, ибтидан мəктəб програмларында тəбијјата анд биликлəрə бөјүк јер верир вə белə һесаб едирди ки, јалныш көрүшлəрə, мөнһумата гаршы мүбəриздə тəбијјата анд биликлəр чоғ гимəтлидир. Буну нəзəрə алараг «Достумуз» адлы оху китабына биткилəр вə һејванлар һағгында, тəбиəтин мүхтəлиф һадисалəри һағгында һекəјəлəр дахил етмишдир.

Корф тəлимин тəрбијəви тəсирини гејд едэрək көстəрирди ки, əкər тəлим јахшы əсасларда гурулурса онун бөјүк тəрбијəви əһмийјəти олур», «əјани тəлим инкишəфетдиричи олмалыдыр», «јахшы нəһəтлə кечилэн дəрс тəрбијə едир» вə с. Корф ибтидан халг мəктəблəриндə тəдрис олунан бүтүн тəлим фəнлəринин əјанилик принциплəри əсасында гурулмасыны лəзым билирди. О, тəдрис планына əјани тəлим адлы хусуси бир фəнн дахил едирди.

Корф буну даһа чох ана дили фәининин тәдриси илә әлагәли шәкилдә көтүрүрдү. Корфа кәра, әјани тәлим өјрәнилән мөвзу һаггында конкрет вә ајдын тәсәввүр јарадыр, тәлим просеси ушағ аилағына мүвафит кедир, ушаға онун көзләри гаршысында чанланан шејләре диггәтлә јанашмағы өјрәдир. онун мүшаһидәчилик табилијјәтини инкишаф етдирир, шакирдни шәхси дүшүнчәсини ојадыр, сну дүшүнмәјә, фикрини сөзләрлә ифадә етмәјә тәһрик едир. К. Д. Ушинскинин сөјләдији кими, әјани тәлим ушағын мүшаһидәчилијини, тәфәккүр вә нитгини гаршылыгы сурәтлә инкишаф етдирдији тәнаәтинә кәлирди. Корф дәрсдә мүхтәлиф әјани вәсантләрдән (битки, метал, хәз коллексијаларындан, кәми, көрпү, бухар машыны моделләриндән, һејван мүғәваларындан, шәкилләрдән вә с. истифадә етмәји мәсләһәт көрүрдү. Корф әјани вәсәитин нүмајиш етдирилмәси гајдалары һаггында да методик кәстәришләри вермишдир.

Н. А. Корфун педагожи көрүшләриндә ибтидаи тәлимин әсаслы вә мөһкәм мәнимсәнилмәси принципи һаггында фикирләре дә раст кәлмәк олур. Тәлимин әсаслы кечилмәсиндә тәкрарын әһәмијјәтини тејд едирди. Онун тәлим заманы шакирдләрин тәфәккүрүнүн мүстәгил сурәтлә инкишаф етдирилмәси һаггында фикирләри вардыр. О, инкишафетдиричи јоллардан, мүсаһибәләрдән истифадә етмәји лазым билирди. Онун фикринчә, мүсаһибәнин гаршысында дуран вәзифә «шакирдләре һазыр биликләри мүмкүн гәдәр аз вермәкдән, оларын јарадычылыг вә тәфәккүрүнү мүмкүн гәдәр даһа чох ојатмағ»дан ибарәт олмалыдыр. Бир сөзлә, мүәллим суаллары шакирдләрин тәкчә һафизәсинә, кечилмиш биликләрини нә дәрәдәдә јадда сахланмасына јох, һәм дә онун тәфәккүрүнә мүрачиәт етмәлидир. Корфа кәра, шакирдләрин тәфәккүрүнү елә чалышмалар инкишаф етдирә биләр ки, һәмин чалышмаларын верилмәсиндә чидди ардычылыг көзләнилсин. «Достумуз» китабындакы зейни чалышмалар

елә верилмишдир ки, шакирд әввәлчә әшја һаггында үмуми анлајыш алыр, сонра әшјанын формасы илә таныш олур, нәһајәт, ахырда рејфијјәтини, рәнкини, бөјүклүјүнү, башта әшјалардан нисбәтән фәргләндијини вә с. өјрәнир. Корф ибтидаи халг мәктәби шакирдләринин мүхтәлиф әшјалары фәргләндирмәк вә ја оларын охшар чәһәтләринин ашкар етмәк үчүн мәнишәтдән мисаллар кәтирирди.

Корф ушағларын тәфәккүрүнүн мүстәгил инкишаф етдирилмәсиндә сәрбәст јазы ишләринә бөјүк әһәмијјәт верирди. Бундан әлава, мүхтәлиф мазмунлу вә рәнкарәнк јазы ишләри кечирмәји, апарылан јазы ишләрини тәдричлә мүрәккәбләшдирмәји, мүәјјән ардычылыгла һәјата кечирмәји мәсләһәт көрүрдү.

Савад тәлиминдә сәс тәһлил-тәркиб методуна бөјүк әһәмијјәт верән, Корф Русијада илк дәфә һәмин метод әсасында «Савад тәлиминә рәһбәрлик» адлы методик вәсант тәртиб етмишдир.

Корф ибтидаи мәктәбдә ән мүһүм тәлим тәрзләриндән бири олан изаһлы охунун гызғын тәрәфдары иди. Онун фикринчә, изаһлы охунун тәتبигиндә әсас мәсәлә охунан мәтнин мазмуну дејил, изаһыдыр, һәмин мәтн үзәриндә апарылан мүсаһибәдир. Лакин Корфун тәклиф етдији изаһлы охунун методикасында әсас чатышмамазлыг охунан мәтнин мазмунунун гијмәтләндирилмамәси, бунун әвәзиндә изаһата даһа чох үстүнлүк верилмәси иди.

Корф шакирдләрин дәрсдә вә мәктәбдә интизамына бөјүк әһәмијјәт вердијиндән «Рус ибтидаи мәктәби» китабында бу мәсәләјә хүсуси фәсил һәср етмишдир. Онун фикринчә, интизам олмадан инкишафетдиричи вә тәрбијәви әһәмијјәт дашыјан «изаһлы тәлим» мүмкүн дејил. О, мәктәбдә чәза тәдбирләринин тәتبиг едилмәсини мәсләһәт көрмүрдү. Корф белә һесаб едирди ки, мәктәб интизамы ушағын шәхсијјәтинә дәрин һөрмәт, мәһәббәт вә нәвазиш, һабелә мүәллимин өз шакирдләринә олан әхлағи тәсирина әсасланмалыдыр. Корф кәстәрирди ки, мөһ-

кәм интизам шәраитиндә ушагларда охумага, тәлимә мараг ојаныр, онлар мәктәби вә муәллимләри сезирләр. Интизамың мөһкәм олдуғу мәктәбдә мә'јуслуг вә кәдәр өз јерини күмраһлыға верир.

Н. А. Корфун педагожи көрүшләри ибтидан халг мәктәпләри үчүн јаздығы бир нечә дәрслик вә рәһбәрликләриндә шәрһ олунмушдур. Онун «Рус ибтидан мәктәби» китабы илк дөфә 1870-чи илдә нәшр едилмишдир. Бу, Корфун о заман аң чох мәшһур олан вә кениш јайылан рәһбәрлијидир. (Китабын сонунчу. (алтынчы) нәшри 1879-чу илә тәсәдүф едир). Корфун тәртиб етдији рәһбәрлик узун мүддәт халг муәллимләринин столүстү китабы олмушдур. О «Рус ибтидан мәктәби» китабына киришиндә јазырды: «Биз үрәкдән арзу едирик ки, халг муәллимләри өзләри мәктәб вә муәллимләр үчүн китаб јазмаға сә'ј көстәрсинләр. О заман рус педагогикасы мөһкәм ола биләр».

Н. А. Корфун 1871-чи илдә јаздығы «Достумуз» адлы оху китабы ибтидан мәктәбин үчүнчү тәлим или үчүн нәзәрдә тутулмушдур. О, һәмин китабыны шакирдләрин мәктәб вә ев охусу үчүн, аңа дилини ибтидан тәлимни үзрә рәһбәрлик адландырмышдыр. Бу китаб Ушинскинин «Вәтән дили» дәрслијинә алава кими ибтидан халг мәктәпләриндә кениш тәтбиг едилмишдир. Китабын мејдана кәлмәси о заман педагожи аләмдә бөјүк мараг доғурмушдур.

Корф «Достумуз» китабында әдәби-бәди мәтиләр вә үмумтәһсил характерли мәгаләләр топламағла јанашы кәнд ибтидан мәктәби шакирдләринә техникаја аңд (палғар, габ, шүшә һаггында) мә'луматлар вермәји дә лазым билмишдир. Китабда һәмчинин кәнд һәјатына вә кәнд тәсәрруфатына, тичарәтә, әмәјин тәшкилине, битки вә һејванларын һәјатына, һәмчинин вәтәншүнаслыг вә кикијена мәсәләләринә дә хејли јер верилмишдир.

О заман халг маариф назирлији көркәмли педагог вә методистләрин тәртиб етдикләри дәрсликләрә ети-

насыз мунасибәт бәсләдијиндән Корфун китабы материализм вә нийилизмдә тәғсирләндирилмишдир.

Корфун 1882-чи илдә нәшр олунған «Ибтидан мәктәбдә синиф охусу үчүн китабын әһәмијјәти» адлы китабчасында ибтидан тәлимни бир сыра дидактик мәсәләләри шәрһ олунмушдур. Һәмин китабчада реал билликләри шакирдләрә нечә чатдырмағ мәсәләләри ирәли сүрүлмишдур.

Корф ибтидан мәктәбдә бир муәллимни ејни заманда үч синифдә мәшгәлә апармасына даир әтрафлы педагожи вә методик көстәришләр дә ишләмишдир. Онун һәмин көстәришләри сонралар мәктәб тәдрүбәсиндә кениш истифадә олунмушдур.

Н. А. Корф ибтидан тәлимдә муәллимни рәһбәр вә һалледичи ролуна бөјүк әһәмијјәт верирди. О, муәллим һазырлығына бөјүк диггәт верилмәсини ирәли сүрүр, һәм дә халг муәллимләринин педагожи биллик вә бачарығларыны јүксәлтмәји тәклиф едирди. Корф бу мәғсадлә өзүнүн практик педагожи фәәлијјәтиндә муәллимләр гурултајлары вә курсларының кечирилмәсинә бөјүк диггәт вермиш вә онларын тәшкилиндә јахындан иштирак етмишдир. О көстәрирди ки, ибтидан халг мәктәбинин муәллими һәр бир шәраитдә өз дахили аләминә нәзәр салмалы, мәктәбдә һәр бир аддымына, һәр бир сөзүнә диггәтли олмалы, өз үзәриндә даим ишләмәлидир. Белә ки, башгаларының тәлим вә тәрбијәси муәллимни өзү үчүн даим өзү-нүтәрбија вә өзүнүтәһсил процесин олмалыдыр.

Муәллим өз шакирдләринә мүсбәт чәһәтдән нүмунә олмалы, шакирдләринин нүфузуну газанмалыдыр. Корф гејд едирди ки, белә муәллим тәхчә мәктәб диварлары арасында дејил, мәктәбдән кәнарда да ушағларын әхлағына мүсбәт тәсир едә биләр. Бир сөзлә, шакирдләрин севимлиси олан муәллим «аңлајә дә дахил олмағ» имканы әлдә едәр.

Корфун ишләдији илләрдә халг муәллимләринин иши үзәриндә чидли полис нәзарәти һөкм сүрүрдү.

Қорф халғ мұәллимләринин фәәлиј-јәти үзәриндә полис хәфијјәчилијинә вә нәзарәтинә гаршы гәт'н е'тиразыны билдирди. О белә һесаб едирди ки, халғ мәктәбләринин мүфәттишләрн мұәллимләр үзәриндә хәфијјә јох, оиларын чәтин ишиндә ән јахын көмәкчиләри олмалыдыр. О, мүфәттишлик вәзифәсинә мұәл-

лимләр институтуну битирән вә халғ мәктәбиндә мұәллимлик тәчрүбәсинә мәлик олан шәхсләрин тәјин олунмасыкы тәклиф едирди.

Ибтидан тәһсил методистләри нчәрисиндә дәјигли јер тутмуш Н. А. Қорфуч бир чох идејаларындан мұәсир совет ибтидан тәлиминдә дә истифадә етмәк мүмкүндүр.

Мәсләһәт

I СИННІФ ҮЧҮН ИФАДӘ МӘТНЛӘРИ

Һазырлығ синнфи әсасында комплексләшдирилмиш I синнфләрдә дәрә илинин әввәлиндән, һазырлығ кечмәдән мәктәбә кәлмиш једди-јашлылардан комплексләшдирилмиш I синнфдә икә дәрә илинин II јарысында өјрәдичи характерли ифадә јазыләр апарылмалыдыр. Ифадә јазыларын апарылмасы методикасы илә әлағәдар мәчмуәнин 1981-чи ил 2-чи нөмрәсиндә педагоғи елмләр доктору Ј. Ш. Кәримовун мәғаләси дәрч олунмушдур. Мұәллимләрә практик көмәк мәғәддилә бу нөмрәдән башлајарағ ифадә мәтнләрн дәрч олуначағдыр. Мәтиләр Азәрбајҗан ЕТПЕИ-нин елми ишчиләри С. Мәммәдов вә А. Рәһимов тәрәфиндән һазырланмышдыр.

МЕШӘДӘ

Полад палыдын будағыны кәсмәк истәди. Палыдын коғушундан дәлә чыхды. Онун дапынча шанаппик учду. Онун синәси аг, ганадлары әлван иди (20 сөз).

Сөзләр: палыдын коғушундан, шанаппик, әлван.

Ифадәнин планы: 1. Полад нә етмәк истәди? 2. Ағачын коғушундан нә чыхды? 3. Онлар нечә иди?

БОСТАНДА

Бәсти вә Мәстан јайда бостана кетдиләр. Рүстәм баба бостанын көзәтчиси иди. О, јекә бир гарпыз кәсди. Ушағлар дојунча једиләр. (20 сөз).

Сөзләр: көзәтчиси, дојунча.

Ифадәнин планы: 1. Ушағлар һа-

ра кетдиләр? 2. Рүстәм баба нә етди?

ШАХТА

Ғыш иди. Түлкү чајын саһилиндә отуруб ов күдүрдү. Бәрк шахта олду. Чајын сују доңду. Түлкүнүн гујруғу доңмуш бузун ичиндә галды (21 сөз).

Сөзләр: күдүрдү, доңмуш.

Ифадәнин планы: 1. Түлкү нә етмәк истәјирди? 2. Нә баш верди? 3. Түлкүнүн гујруғу һарада галды?

ЈАЈЛАГДА

Јазын орталары иди. Севинч Шәфәғлә јайлаға кетди. Јайлаг дағын әтәјиндә иди. Чичәкләрин әтри јамачы бүрүмүшдү. Ушағлар чичәкләрдән дәстә бағлајыр, моруг дәрирдиләр (22 сөз).

Сөзләр: әтәјиндә, әтри, дәстә.

Ифадәнин планы: 1. Ушағлар һара кетмишдиләр? 2. Јайлаг һарада иди? 3. Ушағлар нә едирдиләр?

ФӘХРӘДДИН

Фәхрәддин кәндә кедирди. Күмлә сел көрпүнү апармышды. О сојунду. Палтар вә ајағгабысыны тоғга илә бағлады. Онлары әли илә јухары галдырыб чајы кечди (23 сөз).

Сөзләр: шиддәтли, ајағгабысыны, тоғга.

Ифадәнин планы: 1. Фәхрәддин һара кедирди? 2. О, нә көрдү? 3. Чајы нечә кечди?

БАЛАЧА КӨМӘКЧИ

Сәадәтин анасы палтар јујурду. Сәадәт өз күллү доңуну јуду. О, јујүлмуш палтарлары әсды. Соңра

гурумуш палтарлары жыгды. Ана палтары үтүлөйрди. Саалат да өз донуну үтүлөдү. Сээдэтин палтарлары һәмишә тәмиз вә сәлигәли олур (34 сөз).

Сөзләр: күллү, үтүлөйрди, палтарлары.

Ифадәнин планы: 1. Сээдэтин анасы нә едирди? 2. О, анасына нечә көмәк етди? 3. Сээдэтин палтарлары һәмишә нечә олур?

ТУФАН

Јајын орталары иди. Балача гардашымла гоншу кәндә кедирдик. Јолумуз мејвә бағларынын арасындан кечирди. Бирдән көјүн үзүнү булуд өртдү. Күләк әсли. Илдырым чахды. Шиддәтли јагыш жағды. Туфан гонду. Бир аздан туфан дајанды. Күнәш көрүндү. Евә гајытдыг, (35 сөз).

Сөзләр: шиддәтли, булуд, илдырым.

Ифадәнин планы: 1. Мејвә бағындан кечәркән. 2. Туфанын башланмасы. 3. Туфанын дајанмасы.

АЈЫ

Пајыз кәлди. Ағачларын саралмыш жарпағлары төкүлдү. Ајы ағачын алтында чухур тапды. Ораја чохлу гуру жарпаг төкдү. Ајы јуанын үстүнү ири будағларла өртдү. Сонра јуада јатды.

Күчлү шахта олду. Гар жағды. Ајынын јувасы исти иди. О, бүтүн гышы бу исти јуада јатыб јухулады (43 сөз).

Сөзләр: чухур, јухулады.

Ифадәнин планы: 1. Пајызда ағачларын жарпағлары нечә олду? 2. Ајы нә етди? 3. Ајы јуада гышы нечә кечиртди?

ГӘРИБӘ КӨРҮШ

Арыг довшан көтүјүн үстүндә отурмушду. О, ағчагајынын габығыны кәмирирди. Онун чәнәси тез-тез ишләйрли. Узун гулағлары исә о тәрәф бу тәрәфә салланыр вә јыргаланырды.

Бирдән колун далындан кирпич чыхды. О, довшаны көрүб дајанды. Довшан да чәп көзләри илә кирпич бахды. Сонра ајагы илә кирпичи вурду. Кирпи јумаға дөндү. О, јумаланыб довшанын бурнуну ијнәлөди.

(52 сөз).

Сөзләр: ағчагајынын, тез-тез, о тәрәф-бу тәрәфә, јумаланыб.

Ифадәнин планы: 1. Довшанын ағач габығы кәмирмәси. 2. Кирпини көрүнмәси. 3. Кирпи илә довшанын вурумасы.

ЧАПАЈЕВЧИ ГЫЗ

(А. Кононовдан)

Лида Чапајевни дәстәсиндә галды. Дөјүшчүләр тезликлә Лиданы севдиләр. Онлар Лиданы Чапајевчи гыз адландырырдылар. Бир дәфә Лидаја кизли ишә кетмәјә ичәтә вердиләр. Лида сәһәрә јахын габагда гаралты көрдү. Јаванча керијә сүрүшүб дөјүшчүләри ојатды. Онлар тез сычрајыб ајаға галхтылар. Силаһлары көтүрдүләр. Дөјүшчүләр дүшмәнә атәш ачдылар. Ағзар һүчүм едә билмәдиләр (49 сөз).

Сөзләр: дәстәсиндә, сычрајыб, атәш ачдылар.

Ифадәнин планы: 1. Лида Чапајевни дәстәсиндә галды. 2. Лидаја кизли иш тапшырылды. 3. Ағлар нә үчүн һүчүм едә билмәдиләр?

ГӘЛБЛӘРДӘ ЈАШАЈЫР

(Ә. Әмраһовдан)

Адил шүбһәли адамларын далынча кетди. Адамлар тахылла долу анбара јахынлашдылар. Шүбһәли адамлардан бири кибрит чәкиб јандырды. Адил бир аз раһат нәфәс алды вә фикирләшди ки, наһар јерә булардан шүбһәләнир. Көрүнүр бизим кәндиләрдир. Һараданса кәлирләр.

Бирдән Адил көзләринә инанмады. Һәмин адам мәш'әл јандырыб анбара сары јүјүрдү. Адил вар күчү илә гышгырды. Һәмин кечә Адил голчомағлар тәрәфиндән өлдүрүлдү (57 сөз).

Сөзләр: шүбһәли, анбара.

Ифадәнин планы: 1. Шүбһәли адам. 2. Адил нә фикирләшди? 3. Шүбһәли адамлар нә етдиләр?

ОҒЛАНЫН НАҒЫЛЫ

(В. Бианкидан)

Бабам мешә көзәтчисидир. О, ахшам евә кәлирди. Бирдән бабам чанаварларын улашмасыны ешитди. О гачыб ағача дымашды. Јоғун

бир будағын үстүндө отурду. Чанаварлар ону көрүб дајандылар. Гаранлыг кечэ башланды. Күчлү күлөк эсди. Агачын будаглары желлөнүрдү. Бабамын папаны жерэ дүшдү. Ач чанаварлар ону дартышдырыб тикэ-тикэ етдилер. Чанаварлар сәһәрэ гәдәр агачын алтында улашдылар. Сәһәр ачылды. Чанаварлар кизлөндилер. Бабам агачдан дүшүб дахмаја гајытды (59 сөз).

Сөзләр: көзөтчү, улашма, тикэ-тикэ.

Ифадәнин планы: 1. Баба мешәдә нә ешитди? 2. О, чанаварлардан нечә хилас олдү? 3. Баба дахмаја нә вахт кетди?

ЛЕЈЛӘК

Акиф талада гојун отарырды. Гојунлар отлага јайылмышды. Бу вахт о Лејләјин сүрүнүн јанына гондугуну көрдү. Лејләк нә исә димдијинә алыб һаваја галхды. Акиф диггәтлә Лејләјә бахды. О иланы боғазындан тутмушду. Иланын бәдәни ашагы салланыр. Ағзы исә Лејләјә чатмырды. Акиф Лејләјин сохулчан, көртәнкәлә, чәјирткә, данадиши, гурбаға једијини билирди. Анчак илк дөфә иди ки, илан тутмасыны көрүрдү. Лејләк јухары галхыб иланы бурахды. Илан өлдү. О күндөн ушаглар Лејләјин јувасыны дағытмадылар (68 сөз).

Сөзләр: димдијинә, чәјирткә.

Ифадәнин планы: 1. Акиф талада нә едирди? 2. О нә көрдү? 3. Ушаглар нә етдилер?

АРЫЛАРЫН БУЧУМУ

(С. Баруздиндән)

Бизим јашадығымыз евин сәһибинин бир нечә ары тәкнәси вар иди. Дејирләр ки, арылары инчитмәсән, оларын сәнинлә иши олмаз. Арыларымыз һеч кими санчмаз, һеч кимә дәјмәз. Мәндән башга һеч кимлә ишләри јохдур. Мәним ендән чыхмағыма бәнд идиләр, о саат арылардан бири мәни санчырды. Бәдәним бәрк ағрыјырды. Мән бунлары атама данышдым. О күлдү вә деди ки, сән ойлара тохунма. Олар сәнинлә дә дост олачаглар. (62 сөз).

Сөзләр: тәкнәси, санчмаз, бәнд, дост.

Ифадәнин планы: 1. Арылары инчитмәзләр. 2. Арыларын санчмасы. 3. Атанын мәсләһәти.

ШИР ВӘ ТҮЛКҮ

Шир түлкүнүн кәләјинә чох инанмышды. Түлкү дә ловға-ловға һамыја саташырды. Бир күн шәләгујруг түлкүнү Шаһ дагы шаһынын пәзири гојдулар. Инди түлкү һеч кимдән горхмурду. О ширин сүфрәсиндән раһатча једи, кет-кедә јарланыб шишди. Бир күн Шир Шаһ дагынын әтәјиндә ғылынч-галханлы Пәһләванла үзләшди. Олар вурушмаға башладылар. Шир чох ағыр јараланды. Сүрүнә-сүрүнә мағарасына кәлди. Түлкү диггәтлә ширә бахды. Ширин галха билмәјә-чәјини фикирләшиб ону дидишдирмәјә башлады. Шир түлкүнүн фикрини баша дүшдү вә атылыб онун башыны үздү (72 сөз).

Сөзләр: ловға-ловға, шәләгујруг, Шаһ дагы, ғылынч-галханлы, сүрүнә-сүрүнә, мағарасына, дидишдирмәјә.

Ифадәнин планы: 1. Түлкү өзүнү нечә апарырды? 2. Түлкүнү нә гојдулар? 3. Шир киминлә вурушду? 4. Шир түлкүнү нә үчүн өлдүрдү?

КӘМИ НЕЧӘ БАТДЫ

1913-чү илдә «Адлер» адлы алман кәмиси Ирана јахынлашырды. Күнорта иди. Зәиф күлөк эсирди. Бирдән көјүн үзү бозумтул булудла ертүлдү. Нәһәнк кәпәнәк сүрүсү көрүндү. Күлөкдә уча билмәјән кәпәнәкләр кәмијә гондулар. Кәпәнәк лап чох иди. Оларын әлиндән дәнизчиләр көјөртәдә јеријә билмәдиләр. Олар гачыб кәјуталара долушдулар. Јанғынсөндүрән насослар кәпәнәкләри гова билмәди. Кәминин пәнчәрәләри кәпәнәклә ертүлдү. Кәминин сүканчысы дәнизи көрә билмәди. О јолу итирди. Кәми гајаја тохунуб парча-парча олдү (68 сөз).

Сөзләр: 1913-чү илдә, көјөртәдә, кәјуталара, јанғынсөндүрән насослар, сүканчы.

Ифадәнин планы: 1. «Адлер» адлы кәми һара кедирди? 2.

нава нечә иди? 3. Кәми нә илә гаршылашды. 4. Кәми нә үчүн парча-парча олду?

СӘРЧӘ

Зәмидә күләш од тутуб јанырды. Түстү һәр јаны бүрүмүшдү. Алов гушлары, һејванлары горхуја салмышды. Коллугда бөјүрткән салхымлары арасында бир јува варды. Јувада јумуртадан тәзәчә чыхмыш сәрчә баласы варды. Ири, сары агзыны ачыб көмәк истәјирди. Ана сәрчә каһ колун үстүнә, каһ јуванын ғырағына гонурду. Алов јахынлашды. Сәрчә нә едәчәјини билмирди. О, хырда, эәиф чајнаглары илә баласыны көтүрмәк истәди. Анчаг күчү чатмады. Ана сәрчәнин башы гарышды. Бу вахт ана сәрчәни вә балаларыны јувада од алды (73 сөз).

Сөзләр: салхымлары, јумуртадан, бөјүрткән.

Ифадәнин планы: 1. Зәмидә һансы һадисә баш вермишди? 2. Коллугда нә вар иди? 3. Сәрчәнин балалары нечә иди? 4. Сәрчә нә етмәк истәди? 5. Сәрчәләр нечә олду?

ЈАРАЛЫ ГАРАНГУШ

Бир күн атамла мешәјә кедирдим. Чајдан кечәркән сујун үзүндә бир гарангушун чапаладығыны көрдүм. Атам онун јаралы олдуғуну деди. Мән ону өлүмдән гуртармаг истәдим. Бу вахт ики гарангуш учуб кәлди. Онлар бир чөпүн учларындан тутмушдулар. Јаралы гарангуш димдији илә чөпүн ортасындан јанышды. Јолдашлары ону саһилә чыхартдылар. Јаралы гарангуш саһилдә сиркәләнди. Сонра өзүнү јаваш-јаваш коллугда кизләтди. Јолдашлары исә онун әтрафында учурдулар. Мән тәәччүбләндим. Атам деди ки, гарангушлар да сүрү илә јашајыр вә бир-биринә көмәк едирләр. Онларын бу һәрәкәти мәни чох севиндирди (78 сөз).

Сөзләр: чапаладығыны, димдији, тәәччүбләндим.

Ифадәнин планы: 1. Мешәјә кедәркән. 2. Јолдашларын көмәјә кәлмәси. 3. Јаралы гарангушун суда

чапаламасы. 4. Јаралы гарангушун хилас олмасы.

БОЗДАР

(Н. Сүләјмановдан)

Боздарын дөрд гәшәнк баласы вар иди. Күчүкләрин көзләри һәлә ачылмамышды. Онлар зинкилдәјә-зинкилдәјә аналарынын гојнуна кирдиләр. Чобан исә бајагдан јағышын алтында дуруб фикрә кетмишди. Күчүкләри көтүрмәк үчүн һеч нә јох иди.

Чобан күчүкләри еһтијатла көтүрүб ағачын коғушуна гојду. Үстүнә јарпаг төкдү. Сонра ашағы еди.

Боздар гачыб саһибинин габағына кечди. Јухары атылыб пәнчәләрини онун синәсинә гојду. Чобан һирсләниб итә ачыгланды вә ону кәнара итәләди. Ит онун ајагларына дөшәниб башыны балдырларына сүртдү (74 сөз).

Сөзләр: зинкилдәјә-зинкилдәјә, еһтијатла, коғушуна, пәнчәләрини, балдырларына.

Ифадәнин планы: 1. Боздарын нечә баласы вар иди? 2. Балалар нә едирдиләр? 3. Чобан балалары һара гојду? 4. Боздар нә етди?

ДОСТЛУГ

Күрән дәлә илә боз довшан достлашдылар. Онлар мешәдәки дүзәнлијә гачыр, бир-бирини гонаг едир, атылыб-дүшүрдүләр. Дәлә көбәләк вә фындыг, довшан исә көк вә кәләм кәтирди. Чох меһрибан доланырдылар.

Гыш кәлди. Гар јағды. Дәлә ағачын коғушунда, довшан колларын арасында кизләнди.

Бир дәфә дәлә коғушдан чыхды. О, довшаны көрдү, амма танымады. Ахы довшан боз дејил, ағ иди. Довшан да дәләни көрүб танымады. Чүнки дәлә күрән дејил, боз иди. (77 сөз).

Сөзләр: күрән, атылыб-дүшүрдүләр, коғушунда.

Ифадәнин планы: 1. Дәлә илә довшан нечә достлуг едирдиләр? 2. Онлар һарада гышладылар? 3. Онларын гышда рәнкләри нечә иди?

КАРЛ МАРКС ДЕМИШДИР:

Елмдә кениш бир шәһриһ јол јохдур вә анчаг о адам елмин парлаг зирвәләринә чата биләр ки, јорулмагдан горхмајыб, онун дашылы-кәсәкли чығырлары илә дырмансын.

Пешә сечәркән бизә истигамәт верән башлыча рәһбәр инсанлыгын сәадәтидир, өзүмүзүн тәкмилләшмәјимиздир.

Коммунистләр өзләринин дүнја бахышларыны вә мәгсәдләринин кизләтмәји мәнфур бир һәрәкәт һесаб едирләр.

Тарих елә адамлары бөјүк адамлар һесаб едир ки, онлар үмуми мәгсәд үчүн чалышараг, кетдикчә даһа аличәнаб олмушлар.

Идејасыз јашамаг мәгсәдсиз јашамаға бәнзәјир вә инсаны бир шәхсијјәт кими мә'нәви чәһәтдән јохсуллашдырыр.

Әмәк һәјат лампасына јаначаг төкүр, дүшүнчә исә ону јандырыр.

Һәја елә бир шиддәтли гәзәб вә һиддәтдир ки, бу, өзкәјә дејил, адамын билаваситә дахилән өзүнә гаршы чеврилмишдир.

Дахили тәмизлик вә вичдани сафлыг инсан үчүн ән бөјүк бир вүғардыр.

Инсанын тәбиәти елә гурулмушдур ки, о, јалныз өз мүсирләринин тәкмилләшмәси, онларын сәадәти наминә чалышмагла өзүнү тәкмилләшдирә биләр.

Әкәр инсан јалныз өзү үчүн ишләјирсә, онун мәшһур алим, бөјүк мүтәфәккир, јахшы шаир олмасына күман вар, амма һеч бир заман о, әсл камил вә бөјүк адам ола билмәз.

Инсан өз драмасынын һәм мүәллифи, һәм дә актјорудур

ДОЛЧА

